

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

РАЗИГРАЄВ ОЛЕГ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94(477+438)''1918/1939'':343.81

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ
НА ВОЛИНІ ТА В ГАЛИЧИНІ У 1918–1939 РОКАХ**

07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія

Реферат дисертації
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Луцьк – 2022

Робота виконана у Волинському національному університеті імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: **Гаврилюк Світлана Віталіївна**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Офіційні опоненти: **Зайцев Олександр Юрійович**, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Українського католицького університету;

Комар Володимир Леонович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Менджецький Владзімеж, доктор габілітований з історії, професор, керівник відділу суспільної історії XIX і XX століть Інституту історії Польської академії наук.

Захист відбудеться «3» березня 2023 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 32.051.03 Волинського національного університету імені Лесі Українки (конференц-зал, корпус А, просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025).

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <https://ra.vnu.edu.ua/-spetsializovani-vcheni-rady/> та в бібліотеці Волинського національного університету імені Лесі Українки за адресою: 43025, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30 а.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Поразка Української національної революції 1917–1921 рр. та складний і суперечливий процес формування повоєнного устрою в Центрально-Східній Європі зумовили входження Західної Волині та Східної Галичини до складу нововідродженої польської держави – Другої Речі Посполитої, яка 11 листопада 1918 р. завершила період бездержавного існування, що тривав понад сто років. Друга Річ Посполита з перших днів відновлення державності розпочала діяльність, скеровану на формування кордонів, владних та адміністративних органів, військових та правоохоронних підрозділів. У цей час простежується й генезис пенітенціарної системи – державного інституту, який забезпечував виконання кримінальних покарань, накладених на осіб згідно із законом. З кінця 1918 р. відбувається поступове становлення та утвердження польської пенітенціарної системи й на теренах Волині та Галичини.

Майже два десятиліття тому Л. Зашкільняк в одній зі своїх праць, роздумуючи над взаєминами українців та поляків у складному ХХ ст., зазначив, що «громадськість ще чекатиме на ґрунтовні наукові студії українсько-польських стосунків»¹. Приблизно в той самий час на сторінках «Українського історичного журналу» з'явилася стаття С. Віднянського, присвячена основним проблемам та напрямам наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці щодо українського питання в Другій Речі Посполитій. Воно стало одним із визначальних у взаєминах з поляками у ХХ столітті. У прикінцевій частині публікації автор виокремив нерозв'язані проблеми, які потребують подальших студій, зокрема сюжети українського громадсько-партійного розвитку, культурного життя чи, наприклад, формування української еміграції в Польщі². На сьогодні більшість цих питань уже висвітлена у працях вітчизняних істориків. Водночас чимало проблем, важливих для комплексної оцінки українсько-польських відносин у минулому столітті, й досі залишилися поза дослідницькою увагою. До таких належить і питання становлення та розвитку пенітенціарної системи на Волині та в Галичині у міжвоєнний період, яке до сьогодні не було об'єктом окремої студії.

Проте дослідження функціонування пенітенціарної системи на означених теренах актуалізується не лише через невивченість теми вітчизняною та закордонною історіографією, а й можливістю реалізувати поставлену мету підготовкою роботи на порубіжжі таких назрілих для сучасної соціогуманітаристики субдисциплінарних напрямів, як регіональна історія, соціальна історія та історія права. Донині такі маргінальні групи соціуму міжвоєнної Волині та Галичини, як злодії та в'язні мало привертали увагу дослідників. Аналогічна ситуація простежується з аналізом їхнього повсякденного життя. Вивчення історії функціонування польської пенітенціарної системи на теренах Волині та Галичини є актуальним і з огляду на те, що дає змогу зіставити набутий нею досвід із реаліями

¹ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння. *Наукові записки Національного університету Острозька академія: Історичні науки*. 2003. Вип. 3. С. 72.

² Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2003. № 2. С. 39–55.

діяльності та завданнями кримінально-виконавчих систем різних держав, у тому числі й України.

Доцільність звернення до теми визначається також тим, що її розробка сприяє введенню до наукового обігу чималої кількості маловідомих матеріалів не тільки про історію становлення, організацію та функціонування пенітенціарної системи на Волині та в Галичині, а й про тогочасну суспільно-політичну, соціально-економічну та національно-релігійну ситуацію в регіоні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах наукової теми кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки «Соціально-економічні та політичні проблеми європейської історії» (протокол № 5 від 13 листопада 2014 р.). Окрім того, дослідження є складовою частиною колективного наукового проекту «Обличчя суспільного бунту в Другій Речі Посполитій у добу великої кризи (1930–1935 рр.)», який виконувався у 2014–2019 рр. у Вроцлавському університеті в межах Національної програми розвитку гуманітаристики (номер державної реєстрації 11Н 13 0200 82); індивідуальних грантів Ягеллонського університету з фонду Королеви Ядвіги (2014 р.), Канадського інституту українських студій Альбертського університету з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних (2016–2017 рр.), Німецького історичного інституту у Варшаві (2021 р.).

Мета дослідження – комплексно проаналізувати та критично осмислити становлення й розвиток пенітенціарної системи на Волині та в Галичині у 1918–1939 роках.

Відповідно до поставленої мети виділено такі **завдання**:

- виявити, систематизувати й класифікувати наукову літературу та джерела;
- окреслити та обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження;
- висвітлити генезис та організацію пенітенціарної системи в Другій Речі Посполитій;
- схарактеризувати заклади виконання покарань, їхній кадровий склад, а також перебування в'язнів у пенітенціарних установах Другої Речі Посполитої;
- дослідити проблеми становлення кримінально-виконавчої системи на Волині та в Галичині;
- розкрити організацію та особовий склад пенітенціарної системи на Волині та в Галичині;
- простежити динаміку чисельності в'язнів у тюрмах Волині та Галичини, а також умови їх утримання, рівень харчування та медичного забезпечення, перебіг трудової діяльності, можливості реалізації культурно-освітніх та релігійних потреб;
- розглянути форми протестних виступів в'язнів – голодування, бунти та втечі;
- проаналізувати внутрішньотюремні середовища ув'язнених, а також перебування в'язнів з Волині та Галичини в тюрмах інших регіонів Другої Речі Посполитої;
- з'ясувати діяльність громадських і політичних організацій щодо підтримки в'язнів Волині та Галичини й захисту їхніх прав;

Об'єкт дослідження – пенітенціарна система Другої Речі Посполитої.

Предметом дослідження є становлення та розвиток пенітенціарної системи на Волині та в Галичині у 1918–1939 роках.

Хронологічні межі дисертації охоплюють 1918–1939 роки. Нижня межа зумовлена відродженням незалежності Польщі 11 листопада 1918 р. та початком польсько-української війни 1918–1919 рр., яка спричинила поступове входження Волині та Галичини до складу польської держави та становлення тут пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої. Уже з кінця 1918 р. східногалицькі в'язниці, зокрема Перемишля, Сянока та Львова, поступово починають потрапляти під контроль пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі. Навесні 1919 р. поляки заволоділи тюрмами Володимира, Ковеля та Луцька. Верхня межа обмежена початком Другої світової війни й припиненням функціонування польської пенітенціарної системи на землях Волині та Галичини.

Територіальні рамки дослідження охоплюють адміністративні межі Волинського, Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств Другої Речі Посполитої. В окремих розділах дисертації згадано також інші регіони міжвоєнної польської держави, що зумовлено як необхідністю дослідити загальнодержавний контекст зародження та функціонування пенітенціарної системи, так і потребою простежити перебування в'язнів із Волині та Галичини в тюрмах інших регіонів Польщі.

Методи дослідження. З огляду на міждисциплінарний характер роботи, у дисертації було використано комплекс загальнонаукових (аналізу і синтезу, індукції та дедукції), міждисциплінарних (структурно-функціональний, класифікації, контент-аналіз, кліометрії) та спеціальних історичних (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, синхронний, діахронний) методів.

Зокрема, структурно-функціональний метод сприяв аналізу організації в'язниць, кадрового забезпечення, в'язнів тощо. Метод класифікації використовувався під час аналізу джерел та наукової літератури, окреслення різних типів в'язниць та категорій ув'язнених тощо. Контент-аналіз дав змогу глибше осмислити неопубліковані актові документи, а також джерела особового походження. Аналіз кількісних показників, зокрема щодо чисельності в'язниць та в'язнів, допоміг здійснити метод кліометрії.

Застосування проблемно-хронологічного методу дало змогу комплексно, у часовій послідовності та з виділенням окремих дослідницьких площин, простежити становлення та розвиток пенітенціарної системи на Волині та в Галичині. Історико-генетичний метод дозволив з'ясувати окремі причинно-наслідкові зв'язки та закономірності між нелегальною політичною діяльністю окремих осіб і відповідним накладенням на них покарань згідно з чинним у Польщі законодавством тощо. Використання синхронного й історико-порівняльного методів допомогло з'ясувати як загальні закономірності, характерні для пенітенціарної системи Польщі загалом, так і певні особливості її функціонування на території Волині та Галичини. Діахронний метод сприяв виокремленню деяких етапів утвердження пенітенціарної системи в досліджуваному регіоні та формування корпусу її працівників.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що автор дисертації комплексно дослідив, осмислив й оцінив становлення та розвиток пенітенціарної

системи на Волині та в Галичині у 1918–1939 рр., зокрема *вперше* у вітчизняній історичній науці:

- введено до наукового обігу значний пласт раніше невідомих та малознаних документів із фондів архівних установ України, Польщі, Литви та Білорусі, які уможливають цілісне представлення функціонування кримінально-виконавчої системи на території Волинського, Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств Другої Речі Посполитої;

- висвітлено генезис та організацію пенітенціарної системи в Другій Речі Посполитій і в цьому контексті показано інтеграційні процеси в державі, яка прагнула об'єднати розрізнені (юридично, економічно, ментально тощо) землі, котрі належали раніше до Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій, у цілісний державно-політичний організм;

- схарактеризовано різні види та типи в'язниць, їхній кадровий потенціал, а також розкрито процес перебування в'язнів у пенітенціарних установах Другої Речі Посполитої від потрапляння в тюрму до звільнення;

- простежено становлення кримінально-виконавчої системи на Волині та в Галичині, яке відбувалося в контексті польсько-української та польсько-більшовицької воєн і складної повоєнної відбудови;

- досліджено організацію та особовий склад пенітенціарної системи на Волині та в Галичині, що дало можливість, з одного боку, показати регіональний вимір об'єднувачих процесів у міжвоєнній Польщі, з іншого – локальний опір таким тенденціям;

- з'ясовано чисельність в'язнів у тюрмах Волині та Галичини, а також окремі елементи їхнього повсякденного життя: умови утримання, харчування, медичного забезпечення, трудової діяльності, культурно-освітнього та релігійного життя;

- розкрито причини девіантної поведінки в'язнів та перебіг таких форм протесту проти пенітенціарної адміністрації, як бунти, голодування та втечі;

- здійснено спробу реконструювати внутрішньотюремні середовища ув'язнених, а також проаналізовано перебування в'язнів із Волині та Галичини у тюрмах інших регіонів Польщі;

- простежено діяльність громадських і політичних організацій щодо підтримки в'язнів Волині та Галичини й захисту їхніх прав;

Уточнено:

- концептуальні підходи щодо трактування поняття «кримінальні» та «політичні» в'язні;

- вплив світової економічної кризи 1929–1935 рр. та зміцнення авторитарного режиму Ю. Пілсудського на зростання чисельності в'язнів;

- відомості про функціонування окремих пенітенціарних установ на Волині та в Галичині;

Подальшого розвитку в дисертації набули питання про:

- національну та релігійну політику польських урядів на Волині та в Галичині;
- діяльність нелегального політичного сектору в Другій Речі Посполитій;
- харитативні практики окремих громадських, політичних та релігійних діячів щодо ув'язнених.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наведені в дисертації факти, висновки й узагальнення можуть бути використані під час висвітлення питань політичного й суспільного життя Волині та Галичини міжвоєнного періоду, створення навчальних посібників, узагальнювальних та спеціальних праць з історії України та Польщі.

Дослідження буде корисним під час викладання й вивчення загальних і спеціальних курсів із новітньої історії України, всесвітньої історії, історії держави і права. Оприлюднені в дисертації джерела можуть стати складовою частиною збірника документів з історії України й Польщі міжвоєнного періоду. Узагальнений досвід функціонування пенітенціарної системи на Волині та в Галичині впродовж 1918–1939 рр. може зацікавити службовців органів юстиції незалежної України не лише з історичного, а й практичного погляду.

Особистий внесок автора. Представлена дисертація є самостійно виконаним дослідженням. Наукові результати та висновки, що їх уміщено в роботі, отримані одноосібно. В дисертації вперше у вітчизняній історичній науці цілісно досліджено становлення та розвиток пенітенціарної системи на Волині та в Галичині у 1918–1939 роках. Виконані у співавторстві публікації містять 70 % авторського матеріалу.

Апробація результатів дисертації здійснена через її обговорення на фаховому семінарі на факультеті історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки, на засіданнях кафедри всесвітньої історії цього ж закладу вищої освіти, колоквіумі в Німецькому історичному інституті у Варшаві, історичному ютуб-каналі «Історичний вебінар» («Historical Webinar»). Окремі частини дисертації були укладені та представлені під час стажувань у Ягеллонському та Українському католицькому університетах, а також під час дослідницької резиденції в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи у м. Львові.

Основні положення та висновки дисертації апробовані на міжнародних та всеукраїнських наукових форумах (конференціях, конгресах, майстернях, круглих столах), а саме: Міжнародній науковій конференції «Суспільний маргінес Другої Речі Посполитої» (Варшава, 24–25 листопада 2011 р.), Круглому столі «Пенітенціарна наука і практика крізь призму юридичної біографістики» (Київ, 7 квітня 2014 р.), X Науковій конференції «Любартівські читання» (Луцьк, 22–23 травня 2014 р.), Всеукраїнській історико-краєзнавчій науковій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії» (Стара Виживка – Сереховичі, 20 травня 2015 р.), VIII Українсько-польській зустрічі: «Політика та історія» (Яремче, 25–27 вересня 2015 р.), III Міжнародній науковій конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» (Житомир, 4 листопада 2016 р.), VII Міжнародній прометеїстській науковій конференції «Видатні постаті прометеїзму. Генрик Юзевський і його спадщина (до 125-ї річниці народження)» (Луцьк, 25–27 жовтня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Комуністичний рух в Другій Речі Посполитій. Стан досліджень, дослідницькі перспективи» (Краків, 7–8 листопада 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини на тлі

суспільно-політичних і культурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX – XXI ст.)» (Харків, 30 листопада – 1 грудня 2017 р.), Міжнародній науковій майстерні «В'язнична система Польщі: 100 років без держави, 100 років для держави» (26–27 березня 2018 р., Варшава), Міжнародному конгресі гуманітаріїв «Образ Себе» (Львів, 27–29 червня 2018 р.), Міжнародній науковій конференції «Станиславів та Станиславівщина в 1918–1923 рр. Політика – військо – господарство – адміністрація» (Івано-Франківськ, 7–9 вересня 2018 р.), Міжнародній науковій майстерні «Інкубатори сучасності. Граничні простори між неформальними практиками та діями держави» (Вільнюс, 9–10 жовтня 2018 р.), Міжнародній науковій конференції «Розпад імперій. Встановлення повоєнного ладу в Центрально-Східній Європі в 1918–1923 рр. (Вроцлав, 22–23 листопада 2018 р.), Міжнародній науковій конференції «Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність» (Луцьк – Світязь, 30–31 травня 2019 р.), Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Дермань і Мізоч в історії та культурі України (Дермань, 8 червня 2019 р.), Міжнародній науковій майстерні «Тюрма і місто. Простори ув'язнення, практики виключення і публічна комунікація» (Львів, 3–4 жовтня 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «Державна адміністрація, спеціальні служби і збройні сили щодо комуністичних угруповань та середовищ 1918–1939 рр. (Варшава, 21 листопада 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «Алкоголь і тверезість: минуле і сучасне» (Київ, 4–5 березня 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі» (Луцьк, 22–23 квітня 2021 р.), Міжнародній науковій онлайн-конференції «Спорт: історія і сучасність» (Київ, 28 травня 2021 р.), X Науковій конференції «Любартівські читання» (Луцьк, травень 2021 р.), Міжнародній богословській науковій конференції «Церква Христова: місія, діалог традицій та виклики сьогодення (Луцьк, 3 червня 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці» (Луцьк, 24 червня 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Трансформації суспільного та господарського життя сільського населення в Польщі та сусідніх країнах у міжвоєнний період» (Цехановець, 9–10 червня 2022 р.), VII Міжнародній науковій конференції «Станиславів та Станиславівщина. 360 років спільної історії» (Івано-Франківськ, 16–17 вересня 2022 р.), протягом 2014–2021 рр. – на наукових конференціях «Фестиваль науки» професорсько-викладацького складу, аспірантів та студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки та інших.

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 23-х наукових працях, з яких – 1 одноосібна монографія, 1 розділ у колективній монографії, опублікованій за кордоном, 12 – у фахових виданнях України, 9 – у періодичних виданнях за кордоном (зокрема 6 публікацій у журналах, які індексуються в наукометричних базах Web of Science та Scopus). Додатково відбивають результати дисертації 27 наукових праць, у тому числі 7 монографій (одна з них – одноосібна, опублікована за кордоном польською мовою), 7 статей, опублікованих у закордонних фахових виданнях, 13 статей – у вітчизняних фахових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 600 сторінок, із них – 396 сторінок основного тексту, 146 сторінок займає список використаних джерел (1769 позицій), 35 сторінок – додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, грантовими проєктами, визначено мету й завдання дисертації, її об'єкт і предмет, територіальні та хронологічні межі, окреслено методи дослідження, розкрито наукову новизну й практичну значущість праці, подано відомості про особистий внесок автора, апробацію результатів, публікації, структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ – «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» – присвячений висвітленню теми у працях вітчизняних та закордонних дослідників, а також характеристиці джерельної бази дисертації та її теоретико-методологічних засад.

У підрозділі 1.1. «*Стан наукового вивчення теми*» проаналізовано дослідження, у яких згадується пенітенціарна система міжвоєнної Волині та Галичини.

Відзначено, що історіографія питання, яке є предметом нашого дослідження, почала формуватися після Другої світової війни. Відповідно до національних дослідницьких шкіл її можна розділити на дві групи: українську та закордонну. Виділяємо два основні періоди складання історіографії: друга половина 40-х – кінець 80-х років ХХ ст.; 90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ століття.

Українська історіографія звернулася до зазначеної теми у другій половині ХХ століття. В післявоєнній українській радянській історичній науці міжвоєнну польську пенітенціарну систему на землях Волині та Галичини розглядали лише крізь призму репресій супроти комуністичного, робітничого та селянського рухів. У такому контексті вона згадується у томах колективної праці «Історія міст і сіл Української РСР», присвячених західним областям України, дослідженнях авторства І. Васюти, М. Кравця, С. Макаруча, О. Михайлюка, Р. Оксенюка, Ю. Сливки тощо.

Здобуття Україною незалежності створило якісно нові умови для проведення історичних досліджень. Це сприяло переосмисленню складної спадщини міжвоєнної доби та появи нових праць, які ми можемо умовно поділити на кілька груп:

- узагальнювальні роботи з історії України і Польщі та польсько-українських взаємин;
- дослідження, присвячені окремим аспектам суспільно-політичного, соціально-економічного, національно-культурного та релігійного розвитку Волині та Галичини міжвоєнного періоду, автори яких розкривають історичне тло предмета нашого дослідження й епізодично торкаються окремих сторін функціонування пенітенціарної системи на означених теренах;
- праці з історії ліворадикального та українського націоналістичного рухів, у яких порушується питання політичних в'язнів;

- роботи, присвячені захисту прав в'язнів на теренах Волині та Галичини й окремим пенітенціарним установам.

Серед загальних вітчизняних досліджень, які характеризують історичне тло функціонування польської пенітенціарної системи на Волині та в Галичині, варто відзначити праці Л. Алексієвець, Я. Грицака, Б. Гудя, Л. Зашкільняка, В. Комара, С. Кульчицького та інших. За роки незалежності України побачила світ низка досліджень, присвячених окремим аспектам історії Волині та Галичини міжвоєнної доби, автори яких побіжно згадують функціонування пенітенціарної системи. Це праці М. Гона, Р. Давидюк, А. Жив'юка, О. Зайцева, Ю. Крамара, М. Кугутяка, О. Каліщук, М. Кучерепи, Р. Скакуна, М. Швагуляка, С. Шульги та інших.

Констатується, що перенасичена тривалим засиллям комунізму вітчизняна історіографія періоду незалежності України майже не вдавалася до переосмислення минувшини ліворадикального руху на Волині та в Галичині. Винятком є дослідження В. Міська, М. Пиріг та І. Соляра. В останні три десятиліття ми простежуємо зростання зацікавленості спадщиною українського націоналістичного руху. Тут варто згадати ґрунтовні дослідження О. Дарованця, О. Зайцева, П. Мірчука, М. Посівнича тощо. Безпосередньо окремі аспекти функціонування пенітенціарної системи на теренах Волині та Галичини вивчали І. Бондарев, І. Гловацький та М. Мандрик.

Закордонна історіографія представлена працями польських науковців, а також дотичними публікаціями західних, білоруських та російських дослідників.

Аналіз польської історіографії предмета нашого дослідження дає змогу розподілити її на кілька груп:

- узагальнювальні й окремі спеціальні праці з історії Другої Речі Посполитої та польсько-українських взаємин;
- студії з регіональної історії міжвоєнної Польщі, зокрема її східних та південно-східних воєводств;
- дослідження, присвячені пенітенціарній системі у міжвоєнній Польщі.

Для розуміння суспільно-політичної та економічної ситуації, в якій функціонувала міжвоєнна пенітенціарна система, вагоме значення мають узагальнювальні та окремі спеціальні праці з історії Другої Речі Посполитої, що побачили світ у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Серед ґрунтовних синтезів варто виокремити дослідження А. Айненкеля, Ч. Бжози, А. Гарліцького, Я. Жарновського, А. Сиви тощо. Заслуговують на увагу й колективні монографії, зокрема праця «Польща – нарис історії» (Варшава, 2015) за редакцією В. Менджецького та Є. Барцисевича. Серед спеціальних праць, присвячених окремим аспектам історії міжвоєнної Другої Речі Посполитої, варто згадати дослідження Й. Дуфрат, В. Матерського, А. Місюка, Я. Межви, А. Пеплонського, Я. Радзейовського, В. Шлешинського та ін. Польсько-українським відносинам та національній політиці міжвоєнної Польщі присвячені монографії М. Папежинської-Турек, Р. Тожецького Є. Томашевського, А. Хойновського, М. Шуміло тощо.

Важливе місце посідають студії з регіональної історії міжвоєнної Польщі, зокрема її східних та південно-східних воєводств. На увагу заслуговують ґрунтовні праці А. Бонусяка, Р. Висоцького, Г. Грицюка, Й. Камінської-Квак, Я. Кенсіка, Г. Мазура, В. Менджецького, П. Ціхорацького та ін.

Ще одну групу польської історіографії становлять дослідження, безпосередньо присвячені пенітенціарній системі Другої Речі Посполитої. Усі ці праці ми можемо додатково поділити на кілька підгруп: студії, в яких порушуються загальні питання розвитку пенітенціарної системи; дослідження, присвячені окремим тюрмам; публікації з різних питань злочинності та життя в'язнів; роботи про діяльність громадських організацій, покликаних допомагати ув'язненим. Серед праць, які побачили світ у добу ПНР, можна виокремити роботи С. Вальчака, Я. Гурного та М. Червеця. Після 1989 р. з'явилися ґрунтовні дослідження З. Збишевської, Б. Кулана, Є. Мігдала, С. Міхальського, В. Орліковського, К. Павляка М. Пшеньосло, М. Родака, К. Урбанського, А. Цешлікової тощо.

Серед західних вчених варто виокремити напрацювання німецького історика Ф. Акерманна, британського вченого Н. Дейвіса й американських дослідників П. Кені та Т. Снайдера. Дотичними до теми нашого дослідження є праці білоруського дослідника О. Ільїна. Дискусійний погляд на українсько-польські взаємини в міжвоєнній Галичині простежується в книзі російського історика К. Федевича.

Отже, аналіз історіографії свідчить про наявність інтересу українських та закордонних науковців лише до окремих елементів пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої. Водночас можемо констатувати відсутність комплексного дослідження, яке б висвітлювало функціонування пенітенціарної системи на Волині та в Галичині. Поза дослідницькою увагою залишилися генезис кримінально-виконавчої системи в регіоні, організація в'язниць, характеристика корпусу тюремних службовців, щоденне життя в'язнів тощо.

У підрозділі 1.2. «Джерела» схарактеризовано види історичних джерел, що були використані для написання дисертації. Вони представлені насамперед писемними історичними джерелами, що їх доповнюють візуальні матеріали – фотодокументи. Своєю чергою писемні джерела ми поділяємо неопубліковані архівні матеріали; публікації документів і матеріалів; спогади та мемуари; періодику.

Опрацьовані нами неопубліковані архівні матеріали зберігаються в архівосховищах і відділах рукописів бібліотек України, Польщі, Литви та Білорусі. Тут є листи, службові рапорти, розпорядження, циркуляри, звітна документація, доповідні записки та іншого виду матеріали. Вони дають можливість простежити як загальні аспекти організації пенітенціарної системи в Другій Речі Посполитій, так і процес її становлення й розвитку на Волині та в Галичині, схарактеризувати структуру та функціонування корпусу тюремних працівників. Зміст архівних документів дає змогу дослідити повсякденне життя кримінальних та політичних в'язнів, зокрема матеріальні умови перебування в пенітенціарних установах, доступ до охорони здоров'я, трудову діяльність, культурно-освітнє та релігійне життя, голодування, бунти та втечі. Неопубліковані архівні матеріали наближують до нас і складні питання внутрішньотюремних спільнот ув'язнених, а також діяльність громадського та політичного секторів у захисті їхніх прав. Загалом окреслені матеріали широко висвітлюють різні аспекти функціонування пенітенціарної системи на Волині та в Галичині.

До архівних установ України, де зберігаються джерела з історії міжвоєнної пенітенціарної системи на Волині та в Галичині, що були залучені для написання дисертації, належать Центральний державний історичний архів України у м. Львові, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, Галузевий державний архів Служби безпеки України, державні архіви Волинської, Львівської, Івано-Франківської, Рівненської та Тернопільської областей. Використано також матеріали архіву Державної установи «Львівська установа виконання покарань № 19».

З документів польських архівів опрацьовані збірки, що містяться в Архіві нових актів у Варшаві, Центральному військовому архіві, Національному архіві у Кракові, Національному цифровому архіві, а також у державних архівах у Варшаві, Жешуві (та його філії у м. Сяноку), Замості, Каліші, Катовицях, Кельцях, Любліні, Перемишлі та Ченстохові. Залучено також матеріали відділів рукописів з бібліотек Варшавського університету, Католицького університету Івана Павла II у Любліні, наукової бібліотеки Польської академії мистецтв і Польської академії наук у Кракові, а також документи Сеймової бібліотеки у Варшаві. Для написання дисертації були використані також документи із фондів Центрального державного архіву Литви, державних архівів Брестської та Гродненської областей Республіки Білорусь.

Складовою частиною джерельної бази дисертації стали публікації документів і матеріалів. Це фахові публікації сучасників та державних службовців, пов'язаних із пенітенціарною системою, збірники нормативно-правових актів та статистичних матеріалів, індивідуальні публікації окремих документів та тематичні документальні збірки тощо. Передусім варто згадати публікації правників та вищих службовців Міністерства юстиції міжвоєнної Польщі Ж. Бугайського, Я. Закшевського, Т. Криховського, Е. Неймарка, Л. Яхи-Малешевського та ін. Вони присвячені становленню пенітенціарної системи; праці, культурно-освітньому та духовному життю в'язнів тощо. У 30-х роках на сторінках спеціалізованих видань з'являються публікації авторства працівників суду, прокуратури, пенітенціарної служби, які так чи інакше торкалися різних питань організації в'язничної системи та щоденного життя ув'язнених. Це праці С. Галсера, М. Ліхтенштейна, Л. Рабіновича (Радзиновича) та ін. Надзвичайно інформативними видались матеріали греко-католицького капелана Й. Кладочного, які допомагають реконструювати окремі елементи щоденного життя кримінальних та політичних в'язнів.

Загальнодержавні та регіональні юридичні засади функціонування пенітенціарної системи регламентують опрацьовані нами документи, вміщені у збірниках нормативно-правових актів «*Dziennik Praw Państwa Polskiego*», «*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*» та «*Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości*».

Під час підготовки дисертації опрацьовано також нарративні джерела – спогади учасників подій. Відтворити внутрішньотюремні спільноти українських націоналістів допомагають мемуари та щоденники членів і симпатиків УВО та ОУН, які перебували в пенітенціарних установах, зокрема М. Бажанського, І. Бойка, Т. Бульби-Борвця, Я. Гайваса, Б. Зеленого, М. Климишина, Ю. Мозіля, В. Мокловича,

М. Островерхи та ін. Реконструювати структуру ліворадикальної в'язничної комуни дають змогу спогади члена КПЗУ, а згодом відомого учасника українського національно-визвольного руху Д. Шумука. Збагатили дослідження спогади судового службовця А. Слижа, а також відомого адвоката С. Шухевича.

Складовою частиною джерельної бази дисертації є періодика. Опрацьовані періодичні матеріали ми умовно можемо поділити на дві групи: фахові пенітенціарні видання та пресу суспільно-політичного характеру. До першої групи належать періодичні видання «Przegląd Więziennictwa Polskiego» та «W służbie penitencjarnej». Інформативна насиченість притаманна й пресі суспільно-політичного характеру. Зокрема, опрацьовано окремі матеріали видань «Батьківщина», «Громадський вістник», «Громадський голос», «Діло», «Земля і воля», «Наше слово», «Новий час», «Свобода», «Українська нива», «Gazeta Kołomyjska», «Kurier Stanisławowski», «Dziennik Wołyński», «Wołyń», «Życie Wołynia» та інші.

Отже, проведена пошукова робота дала змогу виявити чималий масив джерел рукописного й друкованого характеру, без якого було б неможливо розкрити проблему. Основну їх частку складають неопубліковані матеріали зі збірок архівних установ України, Польщі, Литви та Білорусі, переважна більшість яких уводиться до наукового обігу вперше. Видова різноманітність джерел та їх критичний аналіз дають можливість належним чином верифікувати зафіксовані в дисертації події та явища.

У підрозділі 1.3. «*Теоретико-методологічні засади*» викладено методологічні основи роботи, які детерміновані специфікою предмета дослідження, метою та окресленим колом завдань. Подано тлумачення ключових термінів: «пенітенціарна система», «в'язниця» та «в'язень».

Теоретико-методологічну основу дослідження склали усталені в історичній науці принципи історизму, наступності, причинності та наукового плюралізму. Враховуючи міждисциплінарний характер роботи, автор вдався до методологічної різноманітності, тому при підготовці дисертації було використано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів. Із загальнонаукових застосовано методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції. Головну увагу було звернуто на опрацювання, осмислення та узагальнення невідомих до цього часу документальних фактів. Серед міждисциплінарних застосовано структурно-функціональний метод, метод класифікації, контент-аналіз та метод кліометрії. Під час підготовки дослідження перевага надавалася конкретно-історичним методам: проблемно-хронологічному, історико-порівняльному (компаративному), історико-генетичному, синхронному, діахронному (періодизації) та іншим.

Дисертація має міждисциплінарний характер і підготовлена на порубіжжі таких субдисциплінарних напрямів соціокультурного історієписання, як регіональна історія, соціальна історія та історія права. Опираючись на дослідження Я. Верменич, термін «регіональна історія» ми трактуємо як частину загальної історії, що фокусує свою увагу на особливостях певної території та її соціуму. Досліджувані нами історико-географічні області «Волинь» та «Галичина» між двома світовими війнами опинилися в межах нововідродженої польської держави – Другої Речі Посполитої. Вони мали різний державно-історичний досвід, який наклав певний відбиток на

конфесійну приналежність, національну свідомість та ментальність місцевого соціуму.

Іншою галуззю історичного знання, в річищі якої виконувалася наша робота, стала соціальна історія (нова соціальна історія) з головним акцентом на людину та її спільноту. Ми намагалися врахувати два предметні поля складової частини соціальної історії – культурної антропології, а саме – соціальну антропологію та історію повсякдення. Звернення до середовища в'язнів та службовців пенітенціарних установ наблизило нас до соціальної антропології. Вивченню піддавалося й щоденне життя в'язнів (побутові умови утримання в пенітенціарних установах, питання харчування та медичного обслуговування, праця, культурно-освітнє життя та релігійні практики, прояви девіантної поведінки). Ми намагалися також схарактеризувати корпус тюремних службовців – охоронців та працівників в'язничної адміністрації.

Історія права стала ще одним субдисциплінарним напрямом, який знайшов віддзеркалення в нашій роботі. Згідно з С. Блащук, історія права тісно пов'язана як з історичною наукою, так і юридичною, оскільки політичні й правові явища завжди взаємопов'язані. Згадані твердження знайшли своє опертя й у нашій дисертації, адже становлення пенітенціарної системи в Польщі відбувалося паралельно з утвердженням незалежності держави та формуванням її кордонів. Практично упродовж 1920-х років у Польщі тривала уніфікація юридичних норм, які функціонували на землях Другої Речі Посполитої до 1918 року. Ці ж процеси ми можемо простежити також і на регіональному рівні – на Волині та в Галичині.

Отже, обрані теоретико-методологічні засади дали змогу реалізувати задекларовану мету, розв'язати окреслені завдання та сформулювати належно обґрунтовані висновки. Міждисциплінарний характер дисертації вплинув на підбір комплексу методів та принципів наукового пізнання, притаманних соціогуманітарним дисциплінам, які ми й використали під час підготовки дослідження.

Другий розділ – **«Пенітенціарна система в Другій Речі Посполитій»** – висвітлює генезис та організацію пенітенціарної системи в міжвоєнній Польщі, характеризує заклади виконання покарань та їх кадровий склад, розкриває перебування в'язнів у пенітенціарних закладах.

У підрозділі 2.1. *«Генезис та організація пенітенціарної системи»* досліджено становлення в'язничної системи, а також схарактеризовано її організаційні засади.

Проголошення незалежності Польщі в 1918 р. прискорило всі державотворчі процеси, у тому числі й генезис кримінально-виконавчої системи. Водночас її організаційне становлення розтягнулося на кілька років, що було пов'язано з тривалими та непростими етапами формування території Другої Речі Посполитої. Станом на 1922 р. під контролем Міністерства юстиції Польщі перебувало 400 пенітенціарних установ різних типів. Центральним державним відомством, яке здійснювало керівництво пенітенціарними закладами, була Секція в'язниць (з 1921 р. – департамент) Міністерства юстиції, що постала у 1918 р.

Серед основних проблем становлення пенітенціарної системи варто відзначити потребу врегулювання правових питань, труднощі матеріального характеру, нестачу кадрового потенціалу та неналежний рівень його дисципліни, відсутність

відповідних приміщень для утримання в'язнів, незадовільні умови їхнього харчування та медичного забезпечення.

Першими кроками до правового урегулювання пенітенціарної системи в Другій Речі Посполитій стали декрети від 7 лютого «Про організацію окружних тюремних дирекцій» та від 8 лютого 1919 р. «Щодо тимчасових в'язничних приписів». Юрисдикція цих нормативно-правових актів спочатку поширилась на терени ліквідованого Конгресового Королівства, а згодом охопила інші терени держави. Проекти щодо створення єдиного закону, який би об'єднав карні заклади Польщі в єдину систему, постали вже у 1924–1925 рр., але з різних причин не були затверджені парламентом.

Проблему уніфікації польських в'язниць удалося розв'язати лише в 1928 р., з появою розпорядження президента Польщі І. Мосціцького щодо організації в'язниць від 7 березня та відповідного розпорядження міністра юстиції від 22 червня того ж року. Розпорядження президента визначало підпорядкування усіх в'язниць польської держави Міністерству юстиції. Цей нормативно-правовий акт запроваджував також класифікацію пенітенціарних закладів – поділ на три класи. Тюрми першого класу могли утримувати понад 450 осіб (термін ув'язнення понад 3 роки); другого – 150–450 (термін ув'язнення від 1 до 3 років); третього – до 150 осіб (термін ув'язнення до 1 року). До третього класу зараховувалися також усі тюрми при гродських судах. Окрім того, існував також поділ в'язниць на «карні» (ті, де утримувалися засуджені особи), «слідчі» (ті, де перебували особи, відносно яких проводились слідчі дії) та «карно-слідчі» (там перебували обидві категорії ув'язнених). Доповненням до цих документів стало розпорядження міністра юстиції щодо в'язничного розпорядку від 20 червня 1931 року та оновлений закон щодо організації в'язниць від 26 липня 1939 р. Останній, щоправда, не був реалізований через початок Другої світової війни. Поза пенітенціарною системою перебував створений у 1934 р. табір для політичних в'язнів у місцевості Береза-Картузька, що в Поліському воєводстві. Сюди скеровували «небезпечних» для держави осіб згідно з рішеннями представників адміністративної влади, а не відповідно до рішення суду.

Отже, генезис та організація пенітенціарної системи в Другій Речі Посполитій відбувалися синхронно з державотворчими процесами в країні та формуванням її кордонів. Серйозною перешкодою у налагодженні справної діяльності кримінально-виконавчої служби були складні матеріальні умови та розрізненість законодавчої бази, яка функціонувала на землях, котрі до листопада 1918 р. належали Російській, Австро-Угорській та Німецькій імперіям, а потому увійшли до складу Польщі.

Підрозділ 2.2. *«Характеристика закладів виконання покарань»* висвітлює внутрішню структуру в'язниць у Другій Речі Посполитій.

У Польщі упродовж 1922–1938 рр. функціонувало від близько 400 до 344 в'язниць. Восени 1938 р. пенітенціарна система держави поповнилася карними закладами анексованої Тешинської Сілезії (Заолжя). Водночас у міжвоєнний час гостро стояла проблема побудови нових, сучасних пенітенціарних закладів.

До найбільших в'язниць міжвоєнної Польщі належала Келецька тюрма «Святий Хрест», віленські «Лукишки», варшавські тюрми «Мокотув» і «Пав'як», в'язниці в містах Короново, Вронки, Равич тощо. В архітектурному плані міжвоєнні польські

тюрми були закритими комплексами, на території яких розташовувалися різні службові приміщення, пов'язані між собою. Організаційно тюрми здебільшого склалися з адміністративного, господарського, трудового відділів та бухгалтерії. Площа в'язниці, кількість камер та інфраструктура залежали від характеру та класу пенітенціарного закладу.

З перших днів відновлення незалежності міжвоєнної Польщі актуальним питанням була реконструкція в'язниць, які функціонували до листопада 1918 р. й зазнали руйнувань під час Великої війни. У звіті парламентської комісії, яка вивчала ситуацію у в'язницях у 1924–1925 рр., зазначалося, що більшість тюрем розміщувалися в старих будівлях, не призначених для такої експлуатації, і були переповнені. Адміністрація тюрем охоче залучала до ремонтних робіт в'язнів, які мали відповідну робітничу кваліфікацію. Далеко не всі в'язниці Польщі були електрифіковані.

Діяльність в'язниць, дотримання ними законодавства, а також санітарний стан пенітенціарних установ інспектували різні перевірчі органи. Це могли бути спеціальні ревізії Міністерства юстиції, перевірки прокуратури та судових органів, інспекції урядових комісій. Відповідно до нормативно-правових документів у тюрмах Польщі мали панувати тиша, чистота та порядок. Насправді ж ситуація нерідко була протилежною.

Отже, в'язниці міжвоєнної Польщі залежно від їхньої величини та призначення поділялися на три класи. Чимало пенітенціарних установ розміщувалися в непристосованих для таких потреб приміщеннях, характеризувалися надмірною вологістю та потребували ремонту.

У підрозділі 2.3. *«Кадровий склад пенітенціарної системи»* проаналізовано службовий персонал кримінально-виконавчої системи Другої Речі Посполитої.

Корпус працівників пенітенціарної системи складали як службовці Департаменту в'язниць Міністерства юстиції та інших керівних інституцій (наприклад, окружних тюремних дирекцій), так і персонал в'язниць (начальник, його помічник, інспектор, охоронці, службовці бухгалтерії, канцелярії, технічного та господарського блоку тощо). Працівники тюрми могли працювати на постійній основі або за контрактом. До складу тюремного персоналу входили також медичні працівники (лікар, фельдшер), вчителі та духовні особи.

23 серпня 1932 р. побачило світ розпорядження І. Мосціцького, згідно з яким створювалася єдина формація працівників пенітенціарної системи – в'язнична сторожа. Ця структура підпорядковувалася міністру юстиції. Загалом корпус в'язничної сторожі поділявся на «вищих» та «нижчих» службовців. До першої групи належав головний інспектор, інспектор, надкомісар, комісар, підкомісар та аспірант. Натомість нижчу групу становили пшодовник, старший охоронець та охоронець.

Корпус в'язничних працівників формувався через добровільний набір кандидатів. Перевага надавалася передусім військовослужбовцям, адже важливою умовою прийняття на роботу в тюрму була наявність військового досвіду: як бойового в роки Великої війни та у час збройних конфліктів під час формування кордонів Польщі, так і проходження строкової служби в польському війську. Серед обов'язкових вимог до претендентів на службу варто зазначити польське

громадянство, добру репутацію, вік від 21 до 35 років, фізичну справність вільне володіння польською мовою, наявність середньої освіти тощо.

Величина штату кожної тюрми визначалася індивідуально Міністерством юстиції й залежала від класу та призначення пенітенціарного закладу. Заробітна плата службовця польської пенітенціарної системи залежала від займаної посади, стажу роботи, освіти й навіть регіону несення служби. Під час виконання службових обов'язків працівники тюрем були зобов'язані носити обмундирування. Виняток становили лише цивільні особи, які працювали за контрактом або в канцелярії.

Ефективність діяльності корпусу міжвоєнних польських тюрем великою мірою залежала від їхньої професійно-освітньої підготовки. Службовці різних пенітенціарних закладів Польщі підвищували власну професійну кваліфікацію в Центральній школі при В'язничному департаменті Міністерства юстиції, а також на курсах, організованих безпосередньо на місці несення служби. Справне функціонування в'язниці великою мірою залежало від рівня дисципліни персоналу, порушення якої передбачало службову і навіть кримінальну відповідальність. Поширеним явищем у польських тюрмах було запізнення на службу та спання на посту. Водночас високий рівень службової дисципліни, освітнього рівня та відмінне виконання службових обов'язків могли стати приводом до відзначення працівника.

Таким чином, усі члени корпусу пенітенціарної системи мали чітко регламентовані права та обов'язки, чітке дотримання яких зумовлювало ефективність служби, а порушення – могло стати приводом до дисциплінарної відповідальності.

Підрозділ 2.4. *«Перебування в'язнів у пенітенціарних закладах»* висвітлює вибрані аспекти перебування осіб у в'язницях Другої Речі Посполитої.

У в'язницях міжвоєнної Польщі перебували різні типи в'язнів, що уможливило їхню класифікацію за окремими критеріями: гендерними, віковими, національними, нормативно-правовими, професійними тощо. У гендерному плані в пенітенціарних закладах перебували й чоловіки, котрі становили більшість, і жінки. Це були як особи, що відбували покарання за рішенням суду, так і ті, що утримувалися у в'язниці на період слідчих дій. У віковому зрізі невелику частку ув'язнених осіб становили неповнолітні. Відповідно до інкримінованої статті кримінального кодексу в'язнів можна поділити також на «політичних» та «кримінальних».

Джерела свідчать про переповненість польських тюрем у міжвоєнний період. Упродовж року у в'язницях перебувало в середньому 40,5 тис. осіб: від близько 29 тисяч у 20-х роках до понад 50 тисяч у 30-х. Відповідно до чисельності в'язнів Польща в загальноєвропейському контексті у першій декаді міжвоєнтя була ближча до Бельгії та Франції, натомість у другій декаді її показник відповідав середньому показнику країн Центрально-Східної Європи. Така тенденція великою мірою залежала від зростання злочинності, особливо в період світової економічної кризи, а також від утвердження з 1926 р. в Польщі авторитарного режиму Ю. Пілсудського. Способи розв'язання проблеми переповнення тюрем були різними: від оголошення амністії до створення сільськогосподарських, ремісничих та мобільних спецтюрм.

Прибувши до тюрми, ув'язнений проходив реєстраційні та санітарні процедури. Його щоденний розпорядок був здебільшого типовим і регламентованим.

Пенітенціарний заклад був зобов'язаний забезпечити в'язня відповідним харчуванням. Водночас ув'язнені мали право на отримання продуктів від родичів або близьких осіб. Перебування у в'язниці часто зумовлювало загострення в ув'язнених хронічних хвороб або набуття нових захворювань. Усе це створювало додаткові виклики тюремній медицині. Надання медичної допомоги в'язням покладалося на шпиталь або фельдшерський пункт у межах тюрми. Упродовж усього міжвоєнного періоду в тюрмах Польщі простежувався високий рівень захворюваності на туберкульоз, що вимагало спеціальної ізоляції в'язнів.

Трудова діяльність була важливим складником перебування в'язня в тюрмі. Вона мала виконувати виховну функцію в межах впровадження «прогресивної» системи виконання покарань, а також була покликана певною мірою покращити фінансову ситуацію як пенітенціарної установи, так і особи, позбавленої волі. Важливим елементом щоденного життя в'язня міжвоєнної Польщі була культурно-освітня діяльність, яка охоплювала шкільне та позашкільне навчання. Типовим явищем була наявність світлиці та тюремного хору. Релігійне життя становило інтегральну частину повсякдення в'язня міжвоєнної Польщі та було гарантоване державою. Практично в кожній тюрмі функціонувала каплиця, і в'язні в недільні та святкові дні мали змогу відвідати богослужіння.

Часто в'язні порушували тюремний режим, що зумовлювало притягнення їх до відповідальності. Суворість покарання залежала від тяжкості протиправної дії. Найбільш радикальними порушеннями дисципліни вважалися голодування, бунти та втечі в'язнів. Один із найбільш резонансних в'язничних бунтів у міжвоєнній Польщі відбувся у 1925 р. в Келецькій тюрмі «Святий Хрест». Представники прокуратури, а також уповноважені службовці пенітенціарної системи зобов'язувались проводити періодичні перевірки тюрем. Під час таких заходів в'язні могли спілкуватись із ревізорами й висловлювати свої скарги та пропозиції. Політичні та кримінальні в'язні створювали у тюрмах власні замкнені групи. Такі спільноти мали чітко регламентовані правила поведінки та відповідну ієрархічну структуру.

Отже, між двома світовими війнами Польща пройшла непростий процес становлення та організації пенітенціарної системи, який розпочався одночасно із формуванням адміністративно-територіальних меж країни та тривав до початку Другої світової війни.

У третьому розділі – **«Формування, організація та особовий склад пенітенціарної системи на Волині та в Галичині»** – досліджено становлення пенітенціарної системи, проаналізовано структуру та організацію в'язниць, а також схарактеризовано корпус тюремних службовців.

Генезис польської в'язничної системи на теренах Волині та Галичини висвітлено у підрозділі 3.1. *«Становлення пенітенціарної системи»*. З'ясовано, що початки польської кримінально-виконавчої системи на згаданих теренах пов'язані з подіями польсько-української та польсько-більшовицької воєн, які зумовили поступове встановлення контролю над цими територіями владою Другої Речі Посполитої. В цей час важливим завданням польської адміністрації стало питання врегулювання юридичних засад діяльності пенітенціарних закладів та інтегрування їх у єдину державну систему. Зокрема, в Галичині пенітенціарні установи контролювалися судовими органами, натомість на Волині тюрми мали більшу

самостійність і підпорядковувалися Міністерству юстиції. Регіональне керівництво в'язниць не було готове швидко змінювати юридичні засади власної діяльності. Лише в березні 1928 р. після появи згадуваного вище розпорядження президента Польщі щодо організації в'язниць пенітенціарні установи Галичини перейшли до компетенції Міністерства юстиції Польщі.

Упродовж 1918–1923 рр. практично усі пенітенціарні заклади відчували серйозні матеріальні труднощі, пов'язані з наслідками тривалих військових дій та повоєнною господарською розрухою. Зокрема, на початку грудня 1918 р. в Перемишльській в'язниці практично закінчувалися запаси продовольства та вугілля. Приміщення окремих тюрем зазнали руйнувань через воєнні дії. Наприклад, будинок Станіславської в'язниці був частково зруйнований під час польсько-української війни.

Ще одним явищем, характерним для пенітенціарної системи Волині та Галичини в означений період, стали (ре)евакуаційні процеси, які були пов'язані з різного роду воєнними діями, мали свої регіональні особливості й торкнулися як в'язнів, так і службовців карних закладів. Йшлося, зокрема про повернення в'язнів та пенітенціарної адміністрації карних закладів Волині, які були евакуйовані вглиб Другої Речі Посполитої внаслідок успішного наступу більшовицьких військ літом 1920 р. Крім того, реєвакуаційні процеси тривали у Галичині й були пов'язані з поверненням в'язнів, які були евакуйовані в роки Великої війни до Чехії та Моравії у зв'язку з наступом російських військ. Після підписання Ризького договору в березні 1921 р. важливим завданням стало врегулювання юридичного статусу та обмін окремими категоріями в'язнів по обидва боки кордону. Йшлося насамперед про осіб, звинувачуваних у злочинах політичного характеру, про цивільних та військових полонених, інтернованих осіб, біженців, емігрантів та ін.

Отже, упродовж 1918–1923 рр. на Волині та в Галичині в контексті творення польських правоохоронних структур ми простежуємо формування пенітенціарної системи. Зазначений процес мав свої регіональні особливості. Можемо констатувати не зовсім вдалі спроби уніфікувати нормативно-правові засади діяльності карних закладів, непросту матеріальну ситуацію, поступову адаптацію до нових державно-політичних реалій, складні (ре)евакуаційні процеси та проблеми з обміном в'язнями.

Підрозділ 3.2. *«Структура та організація в'язниць»* висвітлює внутрішню структуру та організацію пенітенціарних установ на Волині та в Галичині.

Встановлено, що на досліджуваних теренах розміщувалися різні за розміром та призначенням пенітенціарні установи, які у 20-х роках не мали єдиної загальнодержавної класифікації та системи підпорядкування. Лише в 1928 р. в Польщі проведено загальнодержавну класифікацію пенітенціарних установ, відповідно до якої на теренах Волині та Галичини до найбільших в'язниць I класу належали кримінальна тюрма в Дрогобичі та кримінально-слідчі тюрми у Львові («Бригідки») й Луцьку. До II класу належали кримінально-слідчі в'язниці в Золочеві, Ковелі, Кременці, Коломиї, Перемишлі, Рівному, Самборі, Сяноку, Станіславові, Стрию, Тернополі та Чорткові. Володимирська, Дубненська та Острозька кримінально-слідчі тюрми належали до III класу й були найменшими пенітенціарними закладами регіону. Крім того, до пенітенціарної системи Галичини

входила Державна навчально-виправна установа для неповнолітніх у Передільниці, а також численні арешти (ізолятори) при гродських та повітових судах. Від цього часу всі пенітенціарні установи досліджуваного регіону перейшли до безпосереднього підпорядкування Міністерству юстиції Польщі. З другої половини 30-х років фіксуємо появу окремих спеціалізованих тюрем.

Пенітенціарні установи на Волині та в Галичині часто розміщувалися у колишніх монастирях або інших приміщеннях, які потребували капітального ремонту та були мало пристосовані до в'язничних потреб. Наприклад, найбільша галицька кримінально-слідча тюрма розташовувалася в центрі м. Львова в приміщенні колишнього костелу та жіночого монастиря Св. Бригіти, заснованого ще 1614 року. Луцька в'язниця розміщувалась теж у приміщенні, де раніше був монастир Св. Бригіти. Клеванська виправно-виховна установа для молодих злочинців розташовувалася в колишньому замку князів Чарторийських, побудованого наприкінці XV ст., тощо. Виняток становила лише тюрма в м. Дрогобичі, будівництво якої завершили напередодні Великої війни. Проте через серйозні руйнування станом на кінець 1918 р. вона потребувала капітального ремонту.

Характерною архітектурною особливістю більшості галицьких в'язниць було їхнє розміщення в одному комплексі з будинками суду. Наприклад, Самбірська, Стрийська та Станіславська тюрми були з'єднані з приміщеннями відповідних окружних та повітових судів. Нові тюрми фактично не будувалися, але в міру можливості Міністерство юстиції намагалося виділяти кошти на ремонт наявних установ. Прикладом появи нової пенітенціарної установи в регіоні може слугувати будівництво у 1937–1939 рр. Дубенської в'язниці.

З'ясовано, що розміри в'язниці та масштаби її господарства великою мірою залежали від класу карної установи. Зазвичай в'язничний комплекс досліджуваних пенітенціарних установ охоплював приміщення адміністрації, будинок, у якому утримувалися в'язні, лікарню або фельдшерський пункт, аптеку, лазню, пральню, стайню, а також майстерні, де працювали засуджені. До складу тюремного комплексу входила також «темниця» (карцер, ізоляційна споруда), складські будови, приміщення школи, місця для відвідувачів, стаціонарні охоронні пости, каплиця, кухня, пекарня тощо.

Кількість камер залежала від класу та характеру конкретної пенітенціарної установи й могла змінюватися. Приміщення, в яких утримувалися в'язні, зазвичай опалювалися вугіллям, а освітлювалися нафтою. Водночас адміністративні споруди, а також інші будівлі, якими послуговувався тюремний персонал, здебільшого були електрифіковані. Наявність централізованого опалення було нечастим. Окрім в'язнів, на території в'язничних комплексів могли проживати також працівники пенітенціарної системи. На початку 20-х років складна ситуація спостерігалася із санітарною інфраструктурою тюрем.

Отже, на Волині та в Галичині були тюрми різних класів, які здебільшого мали карно-слідчий характер. Волинські в'язниці, з огляду на іншу модель організації пенітенціарної системи в регіоні, чисельно значно поступалися галицьким тюремним установам. В'язниці могли належати державі, або перебувати у власності приватних осіб, і часто розміщувалися у колишніх сакральних або інших непристосованих приміщеннях, які потребували ремонту.

У підрозділі 3.3. «Корпус тюремних службовців» схарактеризовано кадровий персонал пенітенціарних установ на Волині та в Галичині.

Корпус службовців пенітенціарної установи складався з керівника, адміністрації, охоронців та допоміжного персоналу, а також цивільних («контрактних») службовців – капеланів, педагогів, медиків та ін. Така структура особового складу мала типовий характер у загальнодержавному вимірі.

Доведено, що складання корпусу польської пенітенціарної системи на Волині та в Галичині відбувалося одночасно з утвердженням тут польської державної адміністрації. У перші роки незалежності Польща не мала часу та можливості підготувати нових кваліфікованих спеціалістів, а тому рекрутувала колишні імперські кадри. Пізніше, за допомогою спеціальних кадрових комісій працівників, нелояльних до нової влади поступово звільняли зі служби. Особи польської національності мали пріоритет у прийнятті на службу, що було пов'язано з національною політикою польської влади в регіоні. У релігійному вимірі більшість службовців пенітенціарної системи на досліджуваних теренах належали до римо-католицької конфесії. Водночас джерела фіксують греко-католиків серед працівників в'язниць Галичини та православних серед тюремних службовців Волинського воєводства.

Більшість працівників пенітенціарних установ мали за плечима військову службу в різних збройних формаціях або досвід роботи в правоохоронних органах. Крім того, частина персоналу продовжувала тюремну службу, розпочату до 1918 року. Чисельність персоналу в'язниці залежала від її класу, штатного розпису та фінансових можливостей пенітенціарної установи. Керівництво пенітенціарних установ Волині та Галичини систематично нарікало на дефіцит кадрів та переповненість тюрем.

Охоронці пенітенціарних установ працювали позмінно. Держава забезпечувала в'язничних службовців обмундируванням. На початках незалежності Польщі, з огляду на економічну кризу, в різних частинах держави використовували різні мундири («російського» або «австрійського» зразка). Працівники пенітенціарних закладів підвищували власну кваліфікацію на різного роду навчальних курсах. Це могло бути спеціалізоване навчання як за місцем роботи, так і за її межами. Наприклад, у 1928 р. в Центральній в'язничній школі у Варшаві навчалися службовці пенітенціарних установ Стрия, Чорткова, Кременця, Львова, Тернополя, Ковеля, Станіславова та Самбора. Очільники пенітенціарних закладів звертали належну увагу на стан дисципліни особового складу. Джерела фіксують непоодинокі факти спання на посту, вживання службовцями алкогольних напоїв, спізнення на роботу, порушення субординації, незаконного залучення в'язнів до праці, завдання в'язням тілесних ушкоджень та приниження їхньої гідності тощо.

На початках функціонування пенітенціарних установ на Волині та в Галичині в межах Другої Речі Посполитої матеріальна ситуація її працівників залишалася дуже складною. Службовці пенітенціарних установ були наділені правом на відпустку. На початку 30-х років Дрогобицька в'язниця навіть мала у розпорядженні спеціальні приміщення, в яких могли перебувати працівники інших пенітенціарних закладів Польщі, що бажали відпочити в курортному містечку Трускавці.

Отже, абсолютну більшість службовців пенітенціарної системи Волині та Галичини становили поляки римо-католицького віросповідання. Це були особи, які здебільшого мали досвід військової служби або роботи в правоохоронних органах. Упродовж усього міжвоєнного періоду вони нарікали на складну матеріальну ситуацію – невелику зарплату та скромні житлові умови. Члени в'язничного корпусу з певною періодичністю підвищували власну фахову кваліфікацію. Під час служби останні нерідко порушували дисципліну, що зумовлювало накладення законодавчо передбачених санкцій. Водночас зразкове виконання службових обов'язків могло стати приводом для преміювання.

Четвертий розділ – **«Повсякдення кримінальних та політичних в'язнів»** – розкриває окремі елементи щоденного життя осіб позбавлених волі.

Підрозділ 4.1. *«Класифікація, чисельність, умови утримання та харчування»* порушує питання типології ув'язнених, їх кількісних показників та матеріальної ситуації.

Звертаючись до гендерного виміру, зауважимо, що кількість в'язнів-чоловіків беззаперечно переважала. Деякі пенітенціарні установи володіли спеціальними відділеннями для утримання жінок, як-от львівські «Бригідки», Луцька, Станіславська та Тернопільська тюрми. Неповнолітніх осіб, як і жінок, було небагато й утримували їх окремо від інших в'язнів. Аналіз внутрішньої документації пенітенціарних установ Волині та Галичини засвідчує, що адміністрація поділяла в'язнів на «політичних» та «кримінальних», тим самим не заперечуючи існування в країні політичних ув'язнених. Найбільшими групами політичних в'язнів були комуністи та українські націоналісти, а також симпатичні цих ідеологій. Міністерство юстиції постійно контролювало кількість політичних в'язнів.

Чисельність в'язнів залежала від типу тюрми, а також поточної криміногенної та політичної ситуації. Водночас максимальна кількість в'язнів, яку могла прийняти окремо взята тюрма, теж могла змінюватися, що зумовлювалося ремонтними роботами, відкриттям (закриттям) або перепрофілюванням окремих приміщень. Найбільша кількість в'язнів перебувала у пенітенціарних установах I класу – львівських «Бригідках», Дрогобицькій та Луцькій тюрмах, які могли утримувати понад 450 осіб. Чисельність в'язнів пенітенціарних установ регіону, змінювалася упродовж року. Зокрема, динаміка чисельності в'язнів Луцької тюрми упродовж міжвоєнного періоду була різною – від 226 осіб у серпні 1921 р. до 963 в січні 1939 року. Пенітенціарні установи II класу могли утримувати 150–450 осіб. Наприклад, у Рівненській тюрмі, яка була розрахована на 120 осіб, у травні 1921 р. перебувало 178 в'язнів. Найменша кількість в'язнів простежувалася в пенітенціарних установах III класу, які могли максимально вмістити до 150 осіб (наприклад, тюрми в Дубні, Володимирі тощо). Зокрема, Дубенська тюрма, яка була розрахована на утримання 94 в'язнів, станом на 1934 р. налічувала 236 осіб. Зростання кримінальної злочинності, посилення тиску на політичних опонентів, за одночасної відсутності побудови нових пенітенціарних закладів, зумовлювали переповненість тюрем. Така ситуація спричиняла погіршення здоров'я в'язнів, поширення епідемій інфекційних хвороб, систематичні порушення тюремного режиму, що нерідко призводило до втеч. Світова економічна криза 1929–1935 рр. та

зміцнення авторитарного режиму Ю. Пілсудського ще більше загострили питання понаднормового заповнення пенітенціарних установ.

Умови утримання в'язнів залишалися складними упродовж усього міжвоєнного періоду. Зазвичай вони постійно нарікали на своє матеріальне становище, а тюремна влада таку ситуацію пояснювала економічними проблемами в державі. Окремі категорії в'язнів з різних причин (у т. ч. й зв'язків корупційного характеру) мали покращені умови утримання.

В'язниці вели суворий облік харчування, адже видатки на нього покривалися з бюджетних коштів і нормувалися. Продукти, що їх використовували у приготуванні страв для в'язнів, купували на місцевих ринках або в інших постачальників. У багатьох пенітенціарних установах функціонували власні пекарні. Зазвичай на тюремній кухні можна було знайти такі продукти, як хліб, борошно, картопля, сало, горох, каші, буряк, перець, оцет, сіль, цибуля, кава тощо. Наприклад, у 1921 р. щоденний харчовий раціон в'язня Луцької тюрми включав хліб, ранішню каву, борщ або суп на обід та юшку з крупами на вечерю.

Отже, в'язнів досліджуваних пенітенціарних установ ми можемо класифікувати за різними критеріями, як-от статеві, вікові, відповідно до статей кримінального кодексу тощо. Найбільша чисельність ув'язнених простежувалася в тюрмах I класу. У 30-х роках майже усі в'язниці досліджуваного регіону були переповнені. Більшість в'язнів критично оцінювала умови утримання та харчування.

У підрозділі 4.2. «Охорона здоров'я та праця» висвітлено стан медицини та трудової діяльності в пенітенціарних установах.

Констатовано, що життя та здоров'я в'язнів значною мірою залежали від рівня надання медичних послуг у межах пенітенціарних установ. Стан здоров'я осіб, які з різних причин потрапляли до карних закладів, перевірявся одразу після потрапляння до тюрми. Новоприбулі в'язні були зобов'язані також відбутися спеціальні карантинні процедури, які проводилися для того, щоб запобігти поширенню небезпечних інфекційних захворювань. Зазвичай хворі в'язні лікувалися в тюремному шпиталі або амбулаторії. У випадках, коли вони не могли отримати кваліфіковану медичну допомогу в межах тюрми, – їх скеровували у відповідні цивільні лікарні. На початку 1920-х рр. серйозну загрозу життю та здоров'ю в'язнів пенітенціарних установ Волині та Галичини становив тиф 3 другої половини 20-х років почастишали захворювання на туберкульоз, венеричні та інші інфекційні захворювання. Не всі в'язні були задоволені рівнем медичного забезпечення в пенітенціарних установах. Незадовільний стан здоров'я в'язня в окремих випадках міг зумовити перерву у відбуванні покарання.

Для окремих в'язнів тюрма стала місцем смерті. Причини її були здебільшого природними й зумовлювалися хронічними хворобами, які складно було лікувати в тюремних умовах. Джерела фіксують й одиничні насильницькі смерті в'язнів. Деякі в'язні не витримували важкої тюремної атмосфери й вдавалися до самогубств. В окремих тюрмах виконували смертні кари. Зокрема, у львівських «Бригідках» для цього слугувало тюремне подвір'я. У грудні 1932 р. тут було страчено двох засуджених на смертну кару бойовиків ОУН В. Біласа та Д. Данилишина. Спорадичним явищем було укладення шлюбу або народження в тюрмі дітей.

Неодмінним елементом щоденного життя в'язнів було виконання певних видів робіт. Цим процесом опікувався господарський відділ пенітенціарної установи. В тюрмах працювали здебільшого засуджені кримінальні в'язні («посполиті»), а «політичні» мали право відмовитися від трудової діяльності. В'язні активно працювали в різного роду виробничих майстернях (столярній, ковальській, кравецькій тощо). Їх залучали також до сільськогосподарських робіт. За окрему платню в'язні могли працювати у господарствах приватних осіб або фірм. Фінансова винагорода, яку в'язні отримували за виконання фахових робіт, акумулювалася на їхніх персональних рахунках. Частина зароблених коштів в'язні, за згодою начальника тюрми, могли витратити на свої приватні потреби.

Таким чином, перебуваючи в пенітенціарних установах, хворі в'язні мали доступ до медичних послуг, що їх зазвичай надавали в тюремному шпиталі. Тюремна адміністрація також залучала засуджених до трудової діяльності. В'язні могли працювати у спеціалізованих фахових майстернях, займатися городництвом, виконувати різного роду ремонтно-будівельні роботи тощо.

Підрозділ 4.3. *«Культурно-освітнє та релігійне життя»* висвітлює освітні та духовні практики ув'язнених.

Перебування в пенітенціарних установах давало можливість в'язням опанувати грамоту та здобути елементарні знання в тюремних школах. У перші повоєнні роки навчальний процес практично не проводився через нестачу вчителів та належної шкільної інфраструктури. Зазвичай під час навчального процесу учнів поділяли на відділення (групи) відповідно до початкової підготовки. Окремо навчалися неписьменні, напівписьменні та ті в'язні, які вміли читати та писати. Водночас набагато складнішою була ситуація з неповнолітніми в'язнями, у яких доступ до освіти був утруднений, що зумовлювалося невеликою їх чисельністю та необхідністю ізоляції від решти ув'язнених. Після закінчення навчання в тюремній школі учні мали скласти випускні іспити екзаменаційній комісії.

У міжвоєнних пенітенціарних установах Волині та Галичини зафіксовані й інші прояви освітньої діяльності. Зокрема, у Луцькій та Самбірській тюрмах у 30-х роках відбувалися курси протигазової оборони для в'язнів. В першій половині 1930-х рр. у Луцькій тюрмі тривали курси крою та шиття для жінок-в'язнів. Крім того, варто відзначити функціонування тюремних хорів (львівські «Бригідки», Луцька в'язниця) та оркестрів (Луцька в'язниця). Підвищити культурно-освітній рівень в'язнів були покликані й бібліотеки, які поступово комплектувалися у першій половині 20-х років. Своєрідну освітню функцію для в'язнів виконувала преса. Слід зазначити, що її отримання було пов'язано з певними проблемами, адже законодавство Другої Речі Посполитої, з одного боку, дозволяло особам, позбавленим волі, ознайомлюватися з газетами, однак з іншого – накладало певні обмеження.

У тюрмах Волині та Галичини перебували в'язні різних конфесій, зокрема римо-католицької, православної, юдейської, євангелістської тощо. Зазвичай кожна в'язниця мала каплицю або приміщення для богослужіння, а також римо-католицького капелана, який працював за контрактом. У разі потреби залучали також душпастирів інших віровизнань. Зокрема, у волинських тюрмах на постійній основі працювали православні капелани, а в пенітенціарних установах Галичини – греко-католицькі духівники. Можливості задовольнити свої духовні потреби мали й

в'язні-протестанти, а також арештанти юдейського віросповідання. Капелани відвідували їх здебільшого на великі релігійні та державні свята.

За оцінкою Міністерства юстиції в'язні охоче брали участь у релігійних практиках. У тюрмах досліджуваного регіону святкували найголовніші християнські свята – Великдень та Різдво Христове. В окремих тюрмах, напередодні цих свят для в'язнів римо- та греко-католицького віросповідання відбувалися реколекції.

Державна політика «ревіндикації», що її проводила польська влада наприкінці 30-х років, знайшла свої прояви й у пенітенціарній системі. Зокрема, в Луцькій тюрмі відбувався масовий «добровільний» перехід в'язнів православного віросповідання (рідше – євангелістського) на лоно римо-католицизму.

Отже, у другій половині 1920-х рр. школи функціонували вже у більшості тюрем Волині та Галичини, що належали до I–III класу. У межах тюрми в'язні-християни та юдеї могли також реалізувати свої релігійні потреби через контакти з духівниками та відвідування богослужінь.

Радикальні прояви девіантної поведінки ув'язнених проаналізовано в підрозділі 4.4. «Голодування, бунти та втечі».

Порушення дисципліни в'язнями було частим явищем у пенітенціарних установах. Засуджені нерідко влаштували бійки у власному середовищі, нелегально комунікували в межах тюрми, конфліктували з в'язничною адміністрацією, організовували акції непокори, що навіть призводило до нищення тюремного майна. Серйозними порушеннями тюремного розпорядку вважалися голодування, бунти та втечі в'язнів. Останні два прояви вважалися найтяжчими.

Голодування як форма протесту проти пенітенціарної адміністрації була притаманна здебільшого політв'язням. Такі форми протесту зазвичай були добре скоординовані, заплановані та мали чітку мету – послаблення тюремного режиму, покращення побутових та санітарно-гігієнічних умов, пришвидшення слідства, припинення катування в тюрмі та підрозділах поліції, визнання адміністрацією тюрми посади «тюремного старости», надання політв'язням певних пільг тощо.

Голодування були частим явищем і в галицьких, і у волинських в'язницях. Наприклад, упродовж 1924–1925 рр. у тюрмах Володимира, Ковеля, Луцька, Львова та Самбора було зафіксовано 40 голодувань політв'язнів-комуністів. Інколи у в'язниці ліворадикали протистояли тюремній адміністрації разом з українськими націоналістами. У квітні 1931 р. кілька випусків газети «Діло» висвітлювали голодування українських політв'язнів у львівських «Бригідках». В цей час почастишали й голодування ліворадикалів, що було пов'язано зі збільшенням їхньої кількості в пенітенціарних установах Волині та Галичини після масових репресій правоохоронних органів, а також суттєвим погіршенням умов утримання. Часто тюремна влада вдавалася до примусового годування в'язнів.

Радикальною формою протесту супроти тюремної адміністрації вважався бунт, який могли організувати як «політичні», так і «кримінальні» в'язні. Це явище було викликане тими ж причинами, що й голодування. Часто причиною бунту політв'язнів могло бути «голодування», яке не досягало поставлених цілей. Бунти, як і інші види протестів та непокори тюремній адміністрації, суворо каралися. Для того, щоб придушити бунт, охоронці мали право використовувати проти в'язнів та інших осіб вогнепальну зброю. Наприклад, у липні 1920 р. у львівській «Баторії»

виникнув бунт в'язнів, під час придушення якого поранення отримали три охоронці, а два в'язні загинули. У березні 1935 р. відбувся бунт близько 200 комуністичних в'язнів у Ковельській тюрмі. В цій акції непокори брав участь й тодішній член КПЗУ Д. Шумук – у майбутньому відомий учасник українського національного руху.

Небажання в'язнів відбувати покарання або перебувати в пенітенціарних установах на час слідчих дій зумовлювало їхні втечі. В більшості випадків внутрішні слідства та перевірки втеч у в'язницях рідко підтверджували провину охорони. Керівництво в'язниць пояснювало втечі браком належної кількості вартових та застарілою інфраструктурою їхніх установ. Найбільшу кількість втеч джерела фіксують у першій половині 20-х років.

Найчастіше в'язні втікали під час виконання різних робіт значна частина яких мала місце поза пенітенціарною установою (польових, будівельних тощо). Значно складніше було організувати втечу безпосередньо з приміщення тюрми. Зазвичай до таких дій вдавалися в'язні-рецидивісти або особи, засуджені на тривалі терміни ув'язнення. Чимало втеч в'язні здійснювали під час перебування у тюремному або цивільному шпиталі. Джерела фіксують втечі ув'язнених і під час транспортування (конвоювання) з однієї тюрми в іншу. Серед усіх пенітенціарних установ досліджуваного регіону в'язням найлегше було втекти з численних галицьких «арештів» (ізоляторів). Зазвичай такі установи мали слабку інфраструктуру й охорону, що полегшувало втечі.

Отже, голодування, бунти та втечі належали до радикальних порушень тюремного режиму. Голодування як форму протесту супроти керівництва в'язниці використовували переважно політв'язні. Натомість бунти та втечі були притаманні усім категоріям ув'язнених. Такі дії здебільшого призводили до накладення на в'язнів дисциплінарних стягнень, однак могли спричинити й додаткове кримінальне покарання.

Підрозділ 4.5. *«Внутрішньотюремні середовища в'язнів»* є спробою відтворити взаємини в'язнів у межах своєї спільноти.

Перебуваючи в пенітенціарних установах, в'язні творили власні спільноти, які мали певні правила та ієрархію. Кримінальні («посполиті») та політичні в'язні формували окремі групи. Серед останніх на Волині та в Галичині домінували комуністи й українські націоналісти. Політичні в'язні різних ідеологій нерідко перебували в камерах із кримінальними злочинцями. Такі явища зафіксовано в період масових арештів комуністів або українських націоналістів. Політв'язні активно виборювали право перебувати в тюрмі в окремих камерах без присутності «кримінальників».

На чолі ієрархії «кримінальної» камери стояв найбільш авторитетний ув'язнений, зазвичай рецидивіст, який мав повагу або викликав страх у інших в'язнів («староста», «кап»). Він комунікував з тюремною адміністрацією від імені громади своєї камери, а також контролював «порядок» у ній. Кримінальні в'язні, на відміну від політичних, були зобов'язані голити голови та носити тюремний одяг. В'язні мали право на щоденні прогулянки під наглядом охорони. Перебування в тривалій ізоляції зумовлювало в осіб, позбавлених волі, потребу в комунікації із

зовнішнім світом, а також у власному середовищі. В межах пенітенціарних установ в'язні нелегально контактували між собою за допомогою залізних труб у неопалювальний сезон (для обміну голосовими повідомленнями), простукування стін та підлоги (між в'язнями сусідніх камер), «грипсів» – таємних записок, укладених на маленьких клаптиках паперу, тощо.

Комуністи становили одну з найчисленніших груп політв'язнів. У тюрмі ліворадикальні політв'язні створювали власну «комуни», очолювану «правлінням». До головних функцій цієї ланки належав контроль за поведінкою та дисципліною в'язнів, зносини від їхнього імені з тюремною адміністрацією, господарські питання тощо. Без згоди комуни в'язень не мав права оголосити голодування або іншу акцію протесту. Недотримання такої субординації загрожувало як виключенням з комуни, так і з партії.

У в'язницях, де перебували більші групи українських націоналістів, теж створювався внутрішньотюремний осередок («община», провід), який очолював «староста». Останній як «старша» особа серед певної групи в'язнів від імені колективу контактував з керівництвом тюрми у справах харчування, обігріву камер, написання та отримання листів, одержання книг та преси тощо. Членство в такій в'язничній «общині» обумовлювалося визнанням її керівництва та основних засад. Такі структури мали чітко регламентовані правила поведінки, порушення яких суворо каралося. Наприклад, відомими «старостами» українських націоналістів у львівських «Бригідках» були А. Мельник, Я. Стецько, З. Коссак та Р. Шухевич. Серед форм практичної політичної діяльності представників українських націоналістичних організацій у польських пенітенціарних установах можемо виділити проведення у в'язниці ідеологічної підготовки, здобуття освіти, спроби керівництва політичними силами поза в'язницею, контакти з тюремною адміністрацією для оптимізації власної діяльності, видання нелегальної друкованої продукції (листівок, газет), проведення голодувань планування терактів, замахів, втеч тощо.

Отже, в досліджуваних пенітенціарних установах кримінальні та політичні в'язні творили власні «комуни» («общини»), які характеризувалися суворою ієрархією та регламентованими правилами поведінки. Лідери цих неформальних структур виступали посередником між в'язнями та адміністрацією пенітенціарного закладу. Політичні в'язні, перебуваючи в тюрмі, попри те, що зазнавали тиску пенітенціарної адміністрації, намагалися продовжувати свою діяльність і підтримувати в різний спосіб контакти з організаційними осередками на волі.

У підрозділі 4.6. «В'язні з Волині та Галичини у тюрмах інших регіонів Другої Речі Посполитої» висвітлено перебування в'язнів у пенітенціарних установах, розміщених поза досліджуваним тереном.

Чимало в'язнів, які походили з Волині та Галичини, перебували під слідством або відбували покарання поза досліджуваним регіоном. Це могло зумовлюватися як проведенням слідства за місцем скоєння злочину, так і підбором оптимальної пенітенціарної установи відповідно до тяжкості провини та судового вироку. Транспортування в'язнів здійснювалося лише під спеціальним конвоєм й за згодою Міністерства юстиції, яке враховувало інформацію щодо поточного стану

наповненості пенітенціарних закладів. Конвоювання ув'язнених могло здійснюватися як у межах компетенції певного апеляційного суду, так і поза його юрисдикцією. Були випадки, коли в'язниці інших регіонів Польщі не могли прийняти засуджених з досліджуваних нами тернів у зв'язку з переповненістю.

Окрім звичайних кримінальних злочинців, ще одну велику групу осіб з Волині та Галичини становили політв'язні, які перебували під слідством або відбували покарання поза досліджуваним регіоном. Зокрема, уже в січні 1927 р., після завершення великого Володимирського судового процесу супроти 151-го комуністичного діяча, останніх почали переводити до тюрем у Равичі, Вронках та Сандомирі.

Тюремна влада часто змінювала місце відбування покарання членам УВО (ОУН) та КПЗУ. Оунівець З. Книш у спогадах писав, що він свій восьмирічний термін покарання відбував у багатьох тюрмах Польщі (Вронки, Равич, Острів-Велькопольський, Лодзь, Варшава, Білосток, Вільно («Лукішки»)). Очевидно, це зумовлювалося тим, що влада побоювалася встановлення таємних зв'язків політв'язнів із тюремною охороною. У в'язниці «Святий Хрест» перебували українські націоналісти, засуджені за звинуваченням у вбивстві міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. У квітні 1936 р. на потреби органів слідства та розгляду апеляції з цієї в'язниці до Варшавської тюрми «Мокотув» транспортували Я. Карпинця, Б. Підгайного, Р. Мигалья, І. Малюцу, М. Лебеда, М. Климишина та С. Бандеру. Табір для політичних в'язнів у місцевості Береза-Картузька був ще одним місцем, де відбували покарання окремі мешканці Волині та Галичини в 1934–1939 рр., зокрема Р. Шухевич, Т. Бульба-Боровець, А. Річинський, О. Куцу.

Отже, в'язні, які походили з різних місцевостей Волині та Галичини, нерідко відбували покарання поза межами рідного краю. Причини цього були різні: вчинення злочину в іншій частині держави, а тому проведення там слідства, відсутність карного закладу відповідно до тяжкості судового вироку, завантаженість місцевих в'язниць тощо. Найактивніших політв'язнів скеровували до пенітенціарних установ у центральній та західній частині Польщі, а з 1934 р. чимало осіб, здебільшого з політичних мотивів, ув'язнювали в таборі «Береза-Картузька».

В останньому, п'ятому розділі – **«Діяльність громадських і політичних організацій щодо підтримки в'язнів та захисту їхніх прав»** – проаналізовано активність громадського та політичного секторів щодо опіки над ув'язненими.

У підрозділі 5.1. *«Товариство допомоги в'язням та їхнім родинам “Патронат”»* досліджено діяльність згаданої вище організації, спрямовану на підтримку кримінальних («посполитих») в'язнів.

Громадська діяльність, скерована на підтримку в'язнів та їхніх сімей у Польщі, набула правового оформлення 1 грудня 1923 р., після затвердження статуту Товариства опіки над в'язнями, звільненими з тюрми та їхніми родинами, «Патронат». Розміщувалося воно у Варшаві. Організація поширювала діяльність на всю територію країни через створення філій або індивідуальної діяльності окремих її членів. Його головна мета полягала насамперед у покращенні матеріального та морального стану ув'язнених; вихованні, наданні освіти та трудовому навчанні неповнолітніх в'язнів; наданні допомоги тим, хто звільнявся з місць відбування покарання; підтримці родин засуджених.

З початку 20-х років «Патронат» розгорнув харитативну діяльність на теренах Волині та Галичини. Філії його Варшавського відділення під кінець першої декади міжвоєнного двадцятиліття діяли у Бережанах, Володимирі, Дубні, Золочеві, Коломиї, Ковелі, Кременці, Луцьку та Острозі.

Одним із перших у 1924 р. створено товариство «Патронат» у м. Луцьку. Станом на 1926 р. зазначена організація налічувала близько 50–60 членів і займалася забезпеченням одягом колишніх ув'язнених, покриттям транспортних витрат на подорож таких осіб додому, допомогою у пошуку роботи тощо. Окрім того, луцький «Патронат» матеріально підтримував в'язничну бібліотеку; контактував зі слідчими та прокурорськими органами щодо пришвидшення розгляду справ або зміни запобіжного заходу; сприяв дотерміновому звільненню в'язнів тощо.

У середині 30-х років осередки варшавського «Патронату» функціонували уже в 69 містах Польщі, зокрема й у Рівному. Водночас самостійні організації, які не залежали від центрального Варшавського відділення й мали власні статутні документи, працювали в Любліні, Львові, Лодзі та Вільні. Львівський «Патронат», який постав на початку 30-х років, був одним із найчисленніших у державі. Станом на вересень 1933 р. організація налічувала 243 члени й складалася із семи комісій (секцій): культурно-освітньої, опіки над родинами в'язнів, пропаганди, праці, опіки над неповнолітніми, юридичної та комісії в'язничних кураторів. Осіб, які звільнялися з в'язниці, «Патронат» частково забезпечував одягом, взуттям, залізничними квитками до місця проживання, проводив роботу щодо працевлаштування.

Отже, складовою частиною пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі були організації допомоги в'язням «Патронат», покликані надавати моральну та матеріальну підтримку ув'язненим і членам їхніх родин. Вони мали статус як незалежних організацій, так і підрозділів Товариства опіки над в'язнями, звільненими з тюрми, та їхніми родинами «Патронат» у Варшаві. Безперечно, допомога, яку надавали ці організації, була важливою та потрібною для осіб, позбавлених волі. Однак вона забезпечувала лише невелику частину потреб цих людей та членів їхніх сімей.

Діяльність більшовицької структури, яка опікувалася політв'язнями-комуністами висвітлено у підрозділі 5.2. *«Міжнародна організація допомоги борцям революції»*.

Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР) постала в 1922 р. Мета цієї структури полягала у наданні матеріальної, моральної та правової допомоги прорадянським політв'язням, а також членам їхніх родин. Крім того, ця організація провадила активну пропагандистську роботу. У міжвоєнний період МОДР мав понад сім десятків секцій (філій) поза межами СРСР, зокрема й на теренах Другої Речі Посполитої. Там вона діяла з 1924 р. під назвою «Червона допомога у Польщі». До її складу входила автономна ланка – «Червона допомога Західній Україні», яка підпорядковувалася КПЗУ. Територіально «Червона допомога Західній Україні» охоплювала землі Волині, Галичини та частково Холмщини.

Центральний комітет «Червоної допомоги Західній Україні» (МОДР Західної України) розміщувався у Львові. Йому підпорядковувалися окружні комітети, які здебільшого дублювали окружні комітети КПЗУ. Вони керували діяльністю районних комітетів. На теренах окремих міст розміщувалися міські комітети.

Низову ланку МОДР становили місцеві філії – «комірки». Ще від середини 20-х років у межах «Червоної допомоги Західній Україні» функціонували теренові структури в Бережанах, Володимирі, Дрогобичі, Коломиї, Ковелі, Львові, Луцьку, Самборі, Станіславові, Стрию, Тернополі тощо. Територіальна організація МОДР змінювалася щороку, що було зумовлене не тільки її розбудовою, а й репресіями правоохоронних органів. «Червона допомога Західній Україні» підтримувала зв'язки зі спорідненими організаціями в СРСР.

Основна діяльність МОДР полягала у зборі пожертв та наданні матеріальної допомоги політв'язням і членам їхніх сімей. Організація намагалася в міру можливості надавати підтримку також амністованим політичним в'язням. Наприклад, відповідно до «Бюлетеня» МОДР Західної України № 1 від 1928 р. під опікою Львівського окружного комітету перебували 28 в'язнів та три родини політв'язнів. У цей самий час Тернопільський окружний комітет опікувався 11 в'язнями та однією родиною політв'язня. В одному реєстрі з 1928 р. зафіксовано 102 в'язні-комуністи Луцької тюрми, котрим надавалася підтримка МОДР.

Складовою частиною діяльності МОДР на Волині та в Галичині було виготовлення та поширення різного роду друкованої продукції. Відозви, листівки та інші машинописні матеріали МОДР Західної України як елемент партійної комуністичної пропаганди, стосувалися здебільшого судових процесів щодо ліворадикальних активістів, висвітлювали репресії влади, факти тортування у в'язницях тощо. Важливою подією в історії та пропаганді комуністичного руху, яка набула поширення у відозвах МОДР, став Луцький процес 1934 р. («Процес 57-ми»). Зокрема, в одній з відозв організації від березня того ж року йшлося про катування комуністичних активістів та вбивство одного з керівників КПЗУ на Волині та в Галичині С. Бойка.

Отже, створена в першій половині 1920-х рр. Міжнародна організація допомоги борцям революції, попри нелегальний статус та переслідування правоохоронних органів, провадила дієву харитативну діяльність на користь ліворадикальних політв'язнів, а також членів їхніх родин.

Підрозділ 5.3. «*Міжпартійний секретаріат боротьби за амністію політичних в'язнів*» розкриває діяльність вказаної політичної структури, яка була створена 1926 р. в парламенті Польщі на базі комуністичних або близьких до комуністичних політичних угруповань й провадила діяльність скеровану на звільнення політв'язнів.

Її співтворцями була, зокрема, Білоруська селянсько-робітничка громада, Комуністична фракція в сеймі, Незалежна селянська партія, Незалежна соціалістична партія праці, Партія народної волі і Єврейська соціально-демократична робітничка партія «Поалей Сіон». Згодом до організації долучилися інші політсили. Очолив Міжпартійний секретаріат боротьби за амністію політичних в'язнів (МСБАПВ) польський політик лівого спрямування С. Балін. Організація з початку існування мала нелегальний статус і перебувала під пильним оком польських безпекових структур.

У липні 1926 р. філія МСБАПВ вже діяла в Галичині, де до неї приєдналися представники Українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз», а також Української соціалістично-радикальної партії. Головним організатором МСБАПВ у Львівському воєводстві та керівником окружного секретаріату був К. Вальницький

– редактор газети «Воля народу» та засновник і керівник однойменної москвофільської партії, створеної 1908 р. у Львові.

Важливою складовою частиною активності МСБАПВ була пропагандистсько-видавнича робота. В одному з циркулярів з 1926 р. секретаріат звернувся до своїх політичних соратників з проханням активізації кампанії щодо звільнення політичних в'язнів. У документі, зокрема, рекомендувалося проводити збори в профспілках та фабриках з подальшим прийняттям відповідних резолюцій; влаштовувати віча та інші масові заходи за участю робітників; збирати на спеціальних бланках підписи робітників та селян з вимогою свободи політв'язням, а також підписи в підтримку відкритих листів; в міру можливості створювати окружні та місцеві комітети секретаріату й нагромаджувати пожертви для в'язнів; розпочати масову, так звану «зовнішню акцію», яка полягала в поширенні транспарантів та листівок, нанесенні відповідних написів на мури будівель.

Попри те, що діяльність цієї організації не була офіційно зареєстрована, це не завадило їй уже в червні 1926 р. видати перший номер бюлетеня «Амністія», в якому містився заклик до створення в терені комітетів із захисту політв'язнів. У листопаді 1926 р. на запрошення МСБАПВ Польщу з робочим візитом відвідали парламентарі Великої Британії, які теж виступили на оборону політв'язнів. У межах відрядження вони зустрілися з керівним активом МСБАПВ, високопосадовцями польської держави – віцепрем'єром К. Бартлем, міністром закордонних справ А. Залеським та ін. Завітали британські парламентарі й на терени Волинського воєводства, де відвідали в'язнів Володимирської тюрми.

Отже, упродовж нетривалої діяльності Міжпартійному секретаріату боротьби за амністію політичних в'язнів вдалося організувати в Польщі кілька сотень масових зібрань різних рівнів, на яких порушувалися питання амністії політичним в'язням. Такі заходи відбувалися й на Волині та в Галичині, щоправда, на теренах останньої діяльність організації була більш активна й зумовлювалася наявністю окружного секретаріату. Водночас робота МСБАПВ не минула безслідно, адже безперечно, вплинула на прийняття парламентом у 1928 р. закону про амністію, який, попри гостру критику опозиції, тою чи іншою мірою торкнувся близько 13 тис. в'язнів, зокрема й тих, які відбували покарання в тюрмах Волині та Галичини.

У підрозділі 5.4. *«Ліга захисту прав людини і громадянина та інші громадсько-політичні ініціативи»* досліджено діяльність зазначеної вище правозахисної організації, а також інші прояви опіки політикуму та суспільства над в'язнями.

«Ліга захисту прав людини і громадянина» (Ліга) постала в 1921 р. задля оборони демократичних прав і свобод у державі, протидії різним проявам дискримінації, культивування громадянської свідомості тощо. У середині 30-х років філію цієї організації було створено у м. Львові. Одним з основних напрямів діяльності Ліги в Польщі стала протидія політичним переслідуванням та оборона прав політв'язнів. Зокрема, у першій половині 30-х років Ліга захисту прав людини і громадянина чимало місця присвятила згаданій уже «Луцькій справі 1934 р.» – одному з найвідоміших у міжвоєнній Польщі судових процесів супроти волинських комуністів. Від моменту створення в 1934 р. табору для політв'язнів у Березі-Картузській Ліга систематично критикувала його діяльність, яка, на думку цієї організації, «гвалтувала конституційні засади» Польщі.

З 1918 р. в Галичині провадив діяльність Комітет допомоги українським політв'язням, який спочатку мав статус підрозділу Українського громадянського («горожанського») комітету. Згодом, після припинення функціонування цієї структури, з грудня 1921 р. став працювати як самостійна одиниця. Одним з керівників комітету був адвокат С. Федак. Зазначена організація займалася правовою та матеріальною підтримкою українських політв'язнів – учасників змагань за незалежність 1918–1921 рр., членів УВО та ОУН. У 1929 р. Львівське гродське староство заборонило діяльність цієї структури нібито через несанкціонований збір коштів під час панахиди в пам'ять про О. Бессараб. Однак діяльність на користь підтримки політв'язнів у Галичині не була припинена. Справу забороненого Комітету допомоги українським політв'язням продовжив новостворений Український добродійний комітет, який теж очолив адвокат С. Федак. Після його смерті організацією керував прелат Львівської греко-католицької консисторії та один із засновників УНДО Л. Куницький.

На теренах Галичини з 1922 р. діяльність на захист прокомуністичних політв'язнів провадила структура зі схожою назвою – Комітет допомоги політичним в'язням у Східній Галичині, яка мала свої осередки у Відні та Львові. Згодом ця структура була реорганізована у Краєвий комітет допомоги революційному рухові в Східній Галичині. Комуністичні політв'язні Волині та Галичини отримували також матеріальну допомогу зібрану Центральним комітетом патронатів над політичними в'язнями в Польщі. Окрім того, допомогу ув'язненим ліворадикалам надавала польська громадська та політична діячка, делегат Російського товариства Червоного Хреста – С. Семполовська.

Зафіксовано випадки опіки над в'язнями представників інших громадських організацій, наприклад, Об'єднання християнських товариств та Товариства допомоги жінкам у Львові. Загалом підтримка для політв'язнів надходила не тільки від більших громадських організацій, а й від окремих осіб або об'єднань невеликої кількості однодумців. Наприклад, на Бережанщині в 30-х роках кошти на допомогу українським політв'язням збирав відомий адвокат та громадський діяч В. Бемко – в минулому сотник УГА. Питання захисту політичних в'язнів та необґрунтованих репресій влади часто порушували й парламентарі, які активно використовували для цього сеймову трибуну та можливість подавати запити до органів влади та управління.

Отже, у міжвоєнний час підтримку в'язням Волині та Галичини надавала заснована в 1921 р. Ліга захисту прав людини і громадянина. Крім того, на теренах трьох галицьких воєводств простежувалася діяльність регіональних організацій, покликаних підтримувати як українських націоналістичних, так і ліворадикальних політв'язнів. Поміч для політв'язнів надходила також від деяких політиків, адвокатів, громадських активістів, окремих небайдужих осіб.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та подано нове розв'язання наукової проблеми, що виявляється в комплексному вивченні процесу становлення та розвитку пенітенціарної системи на Волині та в Галичині впродовж 1918–

1939 років. На підставі залучення широкого кола архівних джерел, публікацій документів і матеріалів, спогадів, міжвоєнної періодики, наукової літератури ґрунтовно проаналізовано загальнодержавні процеси, пов'язані з генезисом та функціонуванням кримінально-виконавчої системи в міжвоєнній Польщі, простежено формування, організацію та особовий склад пенітенціарної системи на Волині та в Галичині, висвітлено повсякденне життя кримінальних та політичних в'язнів, досліджено діяльність громадських і політичних організацій щодо підтримки в'язнів та захисту їхніх прав.

Проведений історіографічний аналіз засвідчує, що вивчення діяльності пенітенціарної системи ще у 20-х роках минулого століття започаткували службовці Міністерства юстиції Другої Речі Посполитої, працівники правоохоронної системи та правники. Їхні праці торкаються загальнодержавного контексту кримінально-виконавчої служби та уможливають розуміння регіональних особливостей її функціонування. Враховуючи хронологію появи цих публікацій, ми трактуємо їх як один із видів джерел. Загалом історіографію предмета нашого дослідження ми можемо умовно поділити на вітчизняну та закордонну. Останню репрезентують праці польських науковців, а також дотичні публікації західних, білоруських та російських дослідників. Виділяємо два основні етапи формування історіографії: друга половина 40-х – кінець 80-х років ХХ ст.; 90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ століття.

В наявному історіографічному матеріалі є спроби простежити лише окремі аспекти функціонування пенітенціарної системи на Волині та в Галичині. Тему досліджували насамперед польські вчені. Наукові публікації вітчизняних авторів здебільшого доповнюють праці польських науковців. У радянський період польська пенітенціарна система розглядалася лише в контексті репресій супроти активістів комуністичного руху, натомість у сучасних працях згадується крізь призму протидії функціонуванню ліворадикального та українського націоналістичного рухів з боку влади Другої Речі Посполитої. Водночас вивчення історіографії свідчить про інтерес дослідників передусім до політичних в'язнів. На сьогодні ми не маємо праці, де було б цілісно висвітлено функціонування пенітенціарної системи на Волині та в Галичині.

Дисертація підготовлена на основі писемних джерел, які можна умовно поділити на чотири групи: неопубліковані архівні матеріали, публікації документів і матеріалів, спогади та мемуари, періодичні видання. Основний масив опрацьованих нами джерел рукописного і друківаного характеру зберігається у фондах архівних установ України, Польщі, Литви та Білорусі. Звернення до різних груп джерел, їх критичний аналіз та належна верифікація дали змогу комплексно висвітлити становлення та розвиток пенітенціарної системи на теренах міжвоєнної Волині та Галичини. Більшість виявлених та опрацьованих нами неопублікованих архівних матеріалів вводяться до наукового обігу вперше.

Теоретико-методологічні засади, використані в дисертації, дали змогу реалізувати задекларовану мету, розв'язати окреслені завдання та сформулювати належно обґрунтовані висновки. Міждисциплінарний характер дослідження визначив підбір методів та принципів наукового пізнання. У роботі використано

комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів, які сприяли всебічному розкриттю окресленого кола дослідницьких проблем.

Проголошення незалежності Польщі 11 листопада 1918 р. поставило перед молодією країною Центрально-Східної Європи низку важливих завдань, пов'язаних з державним будівництвом. Поряд із формуванням територіально-адміністративного устрою, управлінських органів, військових та правоохоронних підрозділів, відбувається творення служби, яка мала б відповідати за виконання законодавчо встановлених покарань за вчинення протиправних дій – пенітенціарної системи. Для Другої Речі Посполитої це було дуже складне й водночас термінове завдання. Складність полягала в тому, що польські землі наприкінці XVIII – на початку XX ст. мали різні правові засади функціонування карних закладів у межах Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій. Крім того, варто пам'ятати й про непросту матеріальну ситуацію в перші роки після Великої війни та в пізніший період світової економічної кризи. Натомість терміновість визначалася зростанням кримінальної злочинності та деправації населення в період Великої війни, що потребувало організації ефективної та дієвої пенітенціарної служби. Крім того, через численні збройні конфлікти із сусідами та наростання опозиції до влади з'являється й категорія осіб, ув'язнених із політичних мотивів.

Між двома світовими війнами Польща пройшла непростий процес організації пенітенціарної системи, який відбувався одночасно із формуванням адміністративно-територіальних меж країни й тривав до початку Другої світової війни. Увесь цей час Друга Річ Посполита шукала оптимальну модель в'язничної системи. Перші нормативно-правові акти, які поклали початок організації пенітенціарної системи відродженої держави, підписав її начальник Ю. Пілсудський вже на початку 1919 року. Однак проблему законодавчої уніфікації діяльності польських тюрем вдалося розв'язати лише наприкінці 20-х років. У 30-х роках у Польщі з'явилося ще кілька юридичних документів, які регламентували організацію та функціонування в'язничної системи в контексті намагання влади трансформувати її з «репресивної» у «прогресивну». Проте створення концтабору в місцевості Береза-Картузька в Поліському воєводстві влітку 1934 р. суперечило таким тенденціям. Згаданий заклад характеризувався суворим режимом та був покликаний нейтралізувати й залякати як опозиційні до офіційної влади політичні сили, так і окремих осіб. Він став логічним віддзеркаленням утвердження авторитарної політичної системи в польській державі, а також одним із її символів.

Тюрми становили замкнені комплекси, на території яких розміщувалися будівлі для утримання в'язнів, адміністративні корпуси, медичні заклади, господарські споруди тощо. Пенітенціарні установи Другої Речі Посполитої відповідно до розмірів та характеру поділялися на три класи. Багато тюрем містилися у вологих приміщеннях колишніх монастирів та в інших малоприспособованих спорудах, що потребували ремонту та адаптації під в'язничні потреби. Крім того, частина в'язничних будинків перебувала у приватній власності та була орендована державою.

Кадровий склад пенітенціарної системи міжвоєнної Другої Речі Посполитої охоплював службовців Міністерства юстиції та працівників в'язниць. Ці особи мали

статус штатних або контрактних працівників. До першої групи належало керівництво тюрми, охоронці, службовці адміністрації та господарського відділу тощо. Натомість за контрактами працювали тюремні педагоги, медики та духовні особи.

У в'язницях міжвоєнної Польщі перебували різні типи в'язнів, що уможливило їхню класифікацію за окремими критеріями: гендерними, віковими, національними, нормативно-правовими, професійними та іншими. Зокрема, відповідно до інкримінованої статті кримінального кодексу можна диференціювати «політичних» та «кримінальних» в'язнів. Джерела засвідчують тенденцію до переповненості пенітенціарних установ Другої Речі Посполитої. Збільшення кількості в'язнів було зумовлене як зростанням злочинності в роки світової економічної кризи, так і переслідуванням опозиції в умовах зміцнення авторитарного режиму в державі. Міністерство юстиції намагалося в різний спосіб розвантажувати карні установи, зокрема, оголошуючи амністію, створюючи розгалужену мережу сільськогосподарських, ремісничих та мобільних спецтюр, однак це не давало бажаного ефекту. Понаднормове заповнення тюрем погіршувало побут в'язнів, які були незадоволені умовами свого утримання в пенітенціарних закладах, а тому часто скаржилися на якість харчування, недостатній рівень медичного забезпечення, поганий санітарно-гігієнічний стан тюремних приміщень тощо. Своєю чергою, в'язнична адміністрація не завжди погоджувалася з такими претензіями, називаючи їх необ'єктивними та тенденційними.

Становлення та утвердження польської пенітенціарної системи на Волині та в Галичині тривало упродовж 1918–1923 років. Серед регіональних особливостей цього процесу можемо виокремити складну воєнно-політичну ситуацію, а саме події польсько-української та польсько-більшовицької воєн, непросте розв'язання «українського питання» на міжнародній арені, національну та релігійну політику урядів Польщі, яка зумовлювала поступове видалення з корпусу службовців пенітенціарної системи представників непольської національності; надзвичайно складну матеріальну ситуацію, порівняно з іншими воєводствами, викликану наслідками Великої війни та повоєнною економічною кризою; непрості (ре)евакуаційні процеси та проблеми обміну в'язнями; опір керівництва галицької судової системи пришвидшенню інтеграції нормативно-правових засад функціонування кримінально-виконавчої системи з іншими частинами держави тощо.

На теренах Волині та Галичини розміщувалися пенітенціарні установи різних типів та класів, які мали здебільшого карно-слідчий характер. Волинські в'язниці, з огляду на іншу модель організації кримінально-виконавчої системи, численно значно поступалися галицьким тюремним установам. До найбільших в'язниць I класу належала кримінальна тюрма в Дрогобичі та кримінально-слідчі тюрми у Львові й Луцьку. До II класу відносили кримінально-слідчі в'язниці в Ковелі, Кременці, Рівному, Чорткові, Коломиї, Перемишлі, Самборі, Сяноку, Станіславові, Стрию, Тернополі та Золочеві. Дубенська, Острозька та Володимирська кримінально-слідчі тюрми належали до III класу й були порівняно невеликими виправними установами в досліджуваному регіоні. Натомість до найменших

пенітенціарних закладів відносили численні ізолятори («арешти») при галицьких судових установах. Загалом архітектурною особливістю більшості тюрем Галичини була їхня локалізація в спільному комплексі із судовими приміщеннями, що зумовлювалося австрійською правовою традицією.

У міжвоєнний час львівські «Бригідки» де-факто мали статус найбільшої в'язниці Галичини: тут було добре технічне забезпечення, значна кількість майстерень, де працювали ув'язнені, власна аптека, каплиця, спортивний зал, приміщення для навчального процесу тощо. У Волинському воєводстві подібними масштабами характеризувалася Луцька тюрма. З другої половини 30-х років починають з'являтися окремі спеціалізовані в'язниці, що зумовлювалося впровадженням у Другій Речі Посполитій «прогресивної» системи виконання покарань.

Галицькі та волинські в'язниці мали тюремні шпиталі або стаціонарні медичні пункти. Найбільші тюремні шпиталі досліджуваного регіону розміщувалися у львівських «Бригідках» та Луцькій в'язниці. У 1934 р. в Дрогобицькій в'язниці теж було відкрито великий окружний шпиталь, який спеціалізувався на лікуванні психічних захворювань в'язнів. З певною періодичністю здійснювалася інспекція в'язниць пенітенціарною владою різних рівнів. Ревізори звертали особливу увагу на санітарно-гігієнічні умови утримання в'язнів, їхнє харчування та побутові проблеми.

Корпус тюремних службовців Волині та Галичини в абсолютній більшості складався з поляків римо-католицького віросповідання. Зазвичай ці особи мали попередній досвід військової або правоохоронної служби. Багато з них продовжували службу, розпочату ще в пенітенціарній системі Австро-Угорської (рідше – Російської) імперії. Упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття працівники в'язниць у різний спосіб маніфестували незадоволення непростотою матеріальною ситуацією своїх родин і вимагали її покращення. Законодавство зобов'язувало пенітенціарних працівників підвищувати власну кваліфікацію та фаховий рівень. Останні часто порушували службову дисципліну, що зумовлювало накладення відповідних санкцій. Водночас за відмінне виконання професійних обов'язків їх могли преміювати.

Щоденне життя в'язнів від часу потрапляння в пенітенціарну установу до звільнення з тюремних мурів мало регламентований та унормований характер. Спочатку в'язнів розміщували у карантинних камерах, де вони проходили обов'язкові водні процедури, а в разі потреби – навіть дезінфекційні заходи. Їх проводили з огляду на епідемії тифу, туберкульозу та інших інфекційних хвороб. У досліджуваний період ув'язнені часто нарікали на неякісне та недостатнє харчування, що особливо давалося взнаки у перші повоєнні роки та в період світової економічної кризи. Під час перебування в пенітенціарних закладах в'язні часто хворіли, а тому зверталися за медичною допомогою.

Інтегральним елементом щоденного життя в'язня була праця. Ув'язнені могли виконувати різні види робіт як у тюрмі, так і за її межами. Для окремих в'язнів відбування покарання було доброю нагодою опанувати грамоту та здобути базову освіту. Задоволення релігійних потреб теж було важливою складовою частиною

життя ув'язнених. Кожна в'язниця регіону мала каплицю та капеланів. Найбільше можливостей для повної реалізації духовних потреб мали римо-католики. Це пояснювалося як домінацією західної гілки християнства в Польщі, так і її особливим статусом у державі. Водночас опрацьовані джерела дають можливість стверджувати, що в'язні інших віровизнань теж могли задовольнити свої релігійні потреби, однак у меншому обсязі.

Перебуваючи в пенітенціарних установах, в'язні часто порушували внутрішньотюремний режим. Бунти, голодування та втечі були найбільш радикальними проявами цього явища. Голодування й бунти становили форму протесту проти пенітенціарної адміністрації Другої Речі Посполитої. Досліджувані акції протесту здебільшого були добре скоординовані й мали чітку мету – досягти послаблення тюремного режиму, покращення побутових та санітарно-гігієнічних умов, пришвидшення слідства тощо. Виникненню бунтів та голодувань сприяло також переповнення пенітенціарних установ упродовж досліджуваного періоду, що послаблювало контроль за ув'язненими та призводило до порушення тюремного режиму. До придушення таких акцій нерідко залучали підрозділи поліції та війська.

Небажання в'язнів перебувати в пенітенціарних установах спричиняло радикальне порушення внутрішнього розпорядку – втечі. Такий вчинок був дуже ризикованим, адже загрожував не лише дисциплінарною та кримінальною відповідальністю, а й наражав на небезпеку здоров'я та життя втікача. Попри це, упродовж усього міжвоєнного періоду джерела фіксують непоодинокі спроби втечі в'язнів із пенітенціарних закладів Волині та Галичини. Найбільш поширеним та відносно «легким» способом втечі було залишення тюрми під час виконання різного роду робіт поза її межами. Часто в'язні втікали, перебуваючи на лікуванні у шпиталі, а також під час транспортування до іншої тюрми, на засідання суду тощо. Втеча безпосередньо з тюремного приміщення вважалася найскладнішою, адже типова в'язниця I–III класу мала кілька рівнів охорони. Водночас залишити межі галицьких ізоляторів («арештів»), які функціонували при місцевих судах, було набагато легше, оскільки вони не мали доброго забезпечення вартою. У досліджуваний період найбільша кількість втеч із пенітенціарних установ Волині та Галичини зафіксована у першій половині 20-х та в 1929–1935 роках. Це було зумовлене складною організаційною ситуацією на початках незалежності Польщі, а також тотальною переповненістю тюрем у роки світової економічної кризи.

У тюрмах в'язні творили власні замкнені спільноти – «комуни» («общини»). Такі утворення мали чітку ієрархію та регламентовані правила поведінки. Очільники цих груп були уповноважені репрезентувати своїх співкамерників у взаєминах з тюремною владою. Українські націоналісти, як і комуністи, теж створювали у в'язницях свої внутрішні групи й намагалися не полишати політичної діяльності навіть за тюремними мурами.

Особи, котрі походили з Волині та Галичини, могли відбувати покарання у в'язницях і поза межами рідного краю. Найчастіше це відбувалося через вчинення злочину та проведення слідчих дій в іншому воєводстві, необхідність підбору карного закладу згідно із судовою ухвалою, переповнення локальних пенітенціарних установ, інше. За межі досліджуваного регіону польська влада

скеровувала «найбільш небезпечних» політв'язнів з-поміж комуністів та українських націоналістів.

Вагома роль у матеріальній та правовій підтримці в'язнів належала громадському та політичному секторам. Складову частину пенітенціарної системи становили організації допомоги в'язням «Патронат», які були покликані надати моральну та матеріальну підтримку особам, котрі з різних причин перебували у закладах виконання покарань, а також членам їхніх родин. В означений період такі структури функціонували в різних місцевостях Волині та Галичини. Одним із перших у 1924 р. було створене товариство «Патронат» у м. Луцьку, а в 1928–1929 рр. такі організації вже діяли в Бережанах, Дубні, Коломиї, Ковелі, Кременці, Острозі, Володимирі та Золочеві. На початку 30-х років у м. Львові постав один із найчисленніших «Патронатів» у державі. Безперечно, допомога, яку надавали ці організації, була важливою та потрібною для осіб, позбавлених волі. Однак вона забезпечувала лише невелику частину потреб цих людей та членів їхніх сімей.

Ліворадикальним в'язням Волині та Галичини надавала підтримку Міжнародна організація допомоги борцям революції, яка керувалася в регіоні КПЗУ та мала розгалужену структурну мережу. Організація різного роду акцій зі збору коштів та харчових продуктів для політв'язнів, дотації з центрального осередку організації, членські внески та індивідуальні пожертви окремих осіб становили вагому матеріальну підтримку для ліворадикалів, які опинилися за ґратами.

У другій половині 1920-х рр. у досліджуваному регіоні простежується діяльність Міжпартійного секретаріату боротьби за амністію політичних в'язнів, якому вдалося підняти широкий громадський розголос у питанні дострокового звільнення осіб, що потрапили за ґрати з політичних мотивів. Дієву юридичну та матеріальну підтримку в'язням надавали також численні громадські та політичні організації, як-от Ліга захисту прав людини і громадянина, Комітет допомоги українським політв'язням (Український добродійний комітет), Комітет допомоги політичним в'язням у Східній Галичині, а також чимало політиків, адвокатів, громадських активістів, окремих осіб.

Отже, на підставі віднайдених й опрацьованих джерел можна констатувати, що функціонування пенітенціарної системи на теренах міжвоєнної Волині та Галичини є невіддільною частиною і важливим явищем вітчизняної та закордонної історії, а її дослідження – складником таких сучасних субдисциплінарних напрямів соціогуманітаристики, як регіональна історія, соціальна історія та історія права. Розв'язання наукової проблеми, якій присвячена дисертація, важливе і в теоретико-практичному сенсі, позаяк, з одного боку, озброює сучасних дослідників новітньої історії Волині та Галичини новим архівним матеріалом, а з другого – може стати у пригоді в сучасній діяльності кримінально-виконавчої служби України.

Водночас потребують подальшого наукового пошуку питання, пов'язані з розвитком злочинності в досліджуваному регіоні у міжвоєнний час та її динамікою. Перспективними вважаємо студії над гендерними аспектами пенітенціарної системи на Волині та в Галичині. Недостатньо вивченими є питання ефективності ресоціалізаційних заходів, які впроваджувалися в пенітенціарній системі та аспекти посттюремної адаптації в'язнів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

Монографії (розділи у колективних монографіях)

1. Разиграєв О. В. Функціонування пенітенціарної системи на Волині та в Галичині між двома світовими війнами (1918–1939 рр.): монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 428 с. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). Об'єм даних 72,7 Мб. ISBN 978-966-940-440-4.

2. Razyhryayev O. Przestępczość kryminalna na południowo-wschodnich terenach Drugiej Rzeczypospolitej (Wołyń oraz Galicja Wschodnia) w latach 1921–1926. *Metamorfozy społeczne. T. 6. Margines społeczny Drugiej Rzeczypospolitej* / Red. nauk. M. Rodak. Warszawa: IH PAN, 2013. S. 161–183.

Статті включені до категорії «А» фахових видань України або опубліковані у журналах з наукометричних баз Web of Science / Scopus

3. Разиграєв О. Повсякдення в'язня в пенітенціарних закладах II Речі Посполитої: вибрані аспекти (за матеріалами Волині та Східної Галичини). *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 85–96.

4. Razyhryayev O. W obronie więzionych komunistów. Czerwona Pomoc Zachodniej Ukrainie: struktura organizacyjna i działalność na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2020. № 1. S. 252–274.

5. Разиграєв О. Діяльність Міжпартійного секретаріату боротьби за амністію політичних в'язнів у міжвоєнній Польщі в 1926–1928 рр. (на прикладі Волині та Східної Галичини). *Сторінки історії*. 2021. № 52. С. 224–237 (співавтори Рудянин І., Куницький М.).

6. Razyhryayev O. Kształtowanie się służby więziennej na Wołyniu oraz w Galicji Wschodniej w latach 1918–1923. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2022. № 1. S. 301–321.

7. Razyhryayev O. Polish prison in 1918–1939: number, organization, infrastructure, and sanitary conditions (a case study of the materials from Ukrainian, Polish, Lithuanian, and Belarusians Archives). *Analele Universității din Craiova. Istorie*. Anul XXVII. 2022. № 1 (41). S. 25–36 (співавтори: S. Havryliuk, G. Maleonchuk).

8. Razyhryayev O. Z regionalnej historii więziennictwa II Rzeczypospolitej. Więzienie karne w Drohobyczu na Górcie w latach 1918–1939. Wybrane zagadnienia. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2022. № 2. S. 159–189.

Статті у наукових фахових періодичних виданнях України та інших держав

9. Разиграєв О. Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування. *Український історичний збірник*. 2014. Вип. 17. С. 185–193.

10. Razyhryayev O. Dokumenty sądowe w sprawie zamachu na Henryka Józewskiego. *Niepodległość*. 2016. T. LXV. S. 215–232.

11. Разиграєв О. Діяльність тюремних «патронатів» на Волині та Східній Галичині в контексті пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої. *Український історичний збірник*. 2018. Вип. 20. С. 146–157.

12. Разиграєв О. Задоволення релігійних потреб у пенітенціарних закладах Волині та Східної Галичини в умовах міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.). *Scriptorium nostrum: електронний історичний журнал*. 2018. Вип. 1 (10). С. 219–234.

13. Razyhrayev O. Więzienie Karno-Śledcze w Kaliszu 1918–1939: wybrane problemy. *Polonia Maior Orientalis*. 2018. T. V. S. 61–79.

14. Разиграев О. Українці в Березі Картузькій у 1934 р.: чисельність та режим утримання. *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 211–222.

15. Razyhrayev O. Działalność kapelanów rzymsko- i greckokatolickich w więzieniach Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym. *Rocznik Skrzatuski*. 2019. T. VII. S. 211–224.

16. Разиграев О. Становлення пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої в перші роки після Великої війни (на прикладі Східної Галичини): нормативно-правові аспекти, матеріальна ситуація, реєвакuaційні процеси. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 5 (389). С. 55–59.

17. Razyhrayev O. Chrześcijańscy kapelani w więzieniach II Rzeczypospolitej w świetle dokumentów archiwalnych (na przykładzie więzienia w Równem). *Rocznik Skrzatuski*. 2020. T. VIII. S. 237–249.

18. Разиграев О. Організація діяльності пенітенціарної системи Польщі у 1918–1939 рр. *Європейські історичні студії*. 2020. № 16. С. 126–141.

19. Разиграев О. Комунисти в пенітенціарних закладах Другої Речі Посполитої (на прикладі Луцької в'язниці Волинського воєводства): джерела до вивчення. *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*. 2020. T. 10. S. 139–153.

20. Разиграев О. В'язниця «Святий хрест» у контексті пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої: вибрані аспекти організації та діяльності (1918–1939 рр.). *Європейські історичні студії*. 2020. № 17. С. 89–107.

21. Разиграев О. Степан Бойко (1901–1930): націонал-комуніст та політв'язень міжвоєнної Польщі. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: науковий і документальний журнал*. 2020. № 1 (53). С. 153–176.

22. Разиграев О. Голодування та бунти ліворадикальних політв'язнів у пенітенціарних установах Волині та Східної Галичини у 1918–1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: науковий і документальний журнал*. 2021. № 1 (55). С. 101–121.

23. Разиграев О. Втечі кримінальних в'язнів із пенітенціарних установ Волині та Східної Галичини у 1918–1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: науковий і документальний журнал*. 2021. № 2 (56). С. 167–191.

Публікації, які додатково відображають результати дисертації

24. Разиграев О. Організація діяльності державної поліції Другої Речі Посполитої (1919–1926 рр.). *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 89–102.

25. Разиграев О. Становлення державної поліції в Другій Речі Посполитій: 1918–1922 рр. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 129–139.

26. Razyhrayev O. Referat Naczelnika Okręgowego Urzędu Policji Politycznej w Łucku nadkomisarza Kazimierza Ziółowskiego «Geneza i stan ruchu komunistycznego w Polsce w obecnej chwili i jego plany na najbliższą przyszłość oraz ruch komunistyczny na Wołyniu». *Rocznik Lubelski*. 2012. T. XXXVIII. S. 197–207.

27. Разиграев О. Організація та діяльність слідчої служби Волинського воєводства в контексті функціонування органів державної безпеки Другої Речі Посполитої (1927–1939 роки). *Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2012. № 10 (235). С. 73–78.

28. Разиграєв О. Правоохоронні органи у м. Луцьку в 1919–1939 рр. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2013. № 12 (261). С. 37–43.
29. Razyhrayev O. Надзор государственной полиции Второй Речи Посполитой за общественно-политической жизнью украинцев Восточной Галиции в межвоенный период. *Wrocławskie Studia Wschodnie*. 2014. № 18. S. 117–137.
30. Razyhrayev O. Życie religijne w łuckim więzieniu w latach 1919–1939. *Państwo-religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*. Tom 1 / Pod red. J. Durki. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2014. S. 61–74.
31. Razyhrayev O. Policja wobec zagadnienia ukraińskiego na Wołyniu w świetle interpelacji poselskich z lat 1922–1924. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2015. № 1 (2). S. 11–25.
32. Разиграєв О. В. Генезис пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі (1918–1922 рр.). *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 164–173.
33. Разиграєв О. Становлення пенітенціарної системи в Другій Речі Посполитій (1918–1922 рр.). *Зарубіжний досвід функціонування пенітенціарних систем: сторінки історії та виклики сьогодення: матеріали круглого столу* (Київ, 14 травня 2015 р.) / відп. ред. О. В. Сокальська. Київ: Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 23–26.
34. Разиграєв О. Організація політичної поліції в Східній Галичині у міжвоєнний період. *Limes. Studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*. 2015. № 8. S. 160–184.
35. Razyhrayev O. Policja Państwowa II Rzeczypospolitej wobec ruchu komunistycznego na Wołyniu w latach 1926–1939. *Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie – struktury – działalność* / Red. M. Bukala i M. Krzysztofiński. Rzeszów: IPN, 2015. S. 447–463.
36. Разиграєв О. Степан Шухевич – адвокат, військовий, суддя (штрихи до історичного портрета). *Адвокатура України: забуте і невідоме. Серія «Нариси з історії адвокатури України»*. Вип. 2 / за ред. І. Б. Василик. Київ: КВІЦ, 2016. С. 445–473.
37. Разиграєв О. Волинське воєводство в контексті польсько-радянських взаємин: глобальні та регіональні виміри безпеки (1921–1925 рр.). Історичні паралелі з сучасною ситуацією на Сході України. *Український історичний збірник*. 2016. Вип. 19. С. 211–229.
38. Разиграєв О. Луцька тюрма в 1919–1922 рр.: уключення в пенітенціарну систему Другої Речі Посполитої. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2018. № 6 (379). С. 46–52.
39. Razyhrayev O. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym. Warszawa: Wydawnictwo IPN, 2019. 456 s.
40. Razyhrayev O. Z Wielkopolski na Wołyń. Dokumenty ze służby policyjnej Stefana Lubańskiego (1901–1940). *Polonia Maior Orientalis*. 2019. T. VI. S. 215–227.
41. Разиграєв О. Комуністичні діячі в Луцькій в'язниці в 1919–1939 рр. у світлі матеріалів архівних установ України. *Науковий вісник СНУ ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 7 (380). С. 108–113.
42. Разиграєв О. Кримінальні та політичні в'язні у львівській тюрмі «Бригідки» у 1918–1939 роках. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3. С. 20–29.

43. Разиграєв О. Релігійні практики в пенітенціарних установах Волинського воєводства (1921–1939 рр.). *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність*: зб. наук. праць / упоряд. і наук. ред. Ю. В. Крамар, А. Г. Шваб. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 360–366.

44. Разиграєв О. Ернест Новаковський (1934–1939 рр.) – останній передвоєнний начальник Луцької тюрми. *Старий Луцьк*. 2020. Вип. 16. С. 133–138.

45. Razyhryayev O. Z policyjnej kartoteki. Akta ze służby na Wołyniu policjantów ze Wschodniej Wielkopolski. *Polonia Maior Orientalis*. 2020. T. VII. S. 167–176.

46. Razyhryayev O. Формування польської пенітенціарної системи на Волині та Східній Галичині в 1918–1923 рр. Вибрані аспекти. *Rozpad imperiów. Kształtowanie powojennego ładu w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1923* / Red. M. Gibiec, G. Hryciuk, R. Klementowski. Warszawa – Wrocław: IPN, 2020. S. 218–234.

47. Разиграєв О. Луцька в'язниця у 1919–1939 рр.: організація та особовий склад. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання: колективна монографія*. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 199–227.

48. Разиграєв О. В'язні Луцької тюрми між двома світовими війнами: вибрані аспекти щоденного життя. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці: колективна монографія* / за ред. О. Каліщук, Л. Стрільчук, М. Кучерепи та О. Разиграєва. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 30–50.

49. Разиграєв О. Державна поліція Волинського воєводства в охороні громадського порядку у 1919–1926 рр. *Польські студії*. 2021. Т. XIII. S. 231–254.

50. Razyhryayev O. Ludność wiejska Wołynia a ruch komunistyczny w latach 1918–1939. *Przemiany życia społecznego i gospodarczego ludności wiejskiej w Polsce i krajach sąsiednich w okresie międzywojennym* / Pod red. D. Michaliuk. Ciechanowiec: Muzeum Rolnictwa im ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, 2022. S. 53–82.

АНОТАЦІЯ

Разиграєв О. В. Становлення та розвиток пенітенціарної системи на Волині та в Галичині у 1918–1939 роках. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 «Історія України», 07.00.02 «Всесвітня історія». – Волинський національний університет імені Лесі України Міністерства освіти і науки України, Луцьк, 2022.

Дисертація присвячена становленню та розвитку пенітенціарної системи на Волині та в Галичині у 1918–1939 рр. У роботі висвітлено генезис та організацію пенітенціарної системи в Другій Речі Посполитій; схарактеризовано різні види та типи в'язниць, їхній кадровий потенціал, а також розкрито процес перебування в'язнів у пенітенціарних установах; простежено становлення кримінально-виконавчої системи на Волині та в Галичині; досліджено організацію та особовий склад пенітенціарної системи; з'ясовано чисельність в'язнів, а також окремі елементи

їхнього повсякденного життя; проаналізовано діяльність громадських і політичних організацій щодо підтримки в'язнів та захисту їхніх прав.

Ключові слова: Волинь, Галичина, Польща, пенітенціарна система, тюрма, в'язень, становлення, розвиток.

ANNOTATION

Razyhrayev Oleh. Establishing and development of the penitentiary system of Volyn and Galicia in 1918–1939. – Qualification scientific paper, manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History, specialties 07.00.01 “History of Ukraine”, 07.00.02 “World History”. – Lesya Ukrainka Volyn National University Ministry of Education and Science of Ukraine, Lutsk, 2022.

The dissertation is devoted to the establishing and development of the penitentiary system of Volyn and Galicia in 1918–1939.

The scientific novelty of the results obtained consists in the fact that the author of the thesis conducted complex research, conceptualized and evaluated the establishing and development of the penitentiary system in Volyn and Eastern Galicia in 1918–1939, for example, for the very first time in the national historical science: a large amount of the previously unknown and little-known documents from the funds of the archival institutions of Ukraine, Poland, Lithuania, and Belarus have been introduced into the scientific circulation, which enabled comprehensive representation of the criminal-executive system functioning on the territory of Volyn, Lviv, Stanislaviv, and Ternopil Voivodeships of the Second Polish Republic; the genesis and the organization of the penitentiary system in the Second Polish Republic has been depicted, and in this context there were shown the integration processes in the state which tried to unite legally, economically, and mentally different regions, which previously belonged to the Russian, Austro-Hungarian, and German Empires into a solid state political system; the author has characterized different types and kinds of prisons, and their staff capacity, as well as described the process of imprisonment in the penitentiary institutions of the Second Polish Republic from the moment of being put in a prison to being released; the author has tracked the establishing of the criminal-executive system in Volyn and Galicia, which took place in the context of the Polish-Ukrainian and Polish-Bolshevik wars, and post-war reconstruction; the organization and the manpower of the penitentiary system in Volyn and Galicia have been researched which enabled demonstrating on one hand the regional dimension of the unifying processes in the interwar Poland, and on the other hand the local resistance to those tendencies; the number of prisoners in Volyn and Galicia prisons has been disclosed, as well as some elements of their everyday life: detention conditions, food, medical care, labor, cultural, educational and religious life; the reasons of the prisoners' deviational behavior and the course of such protest forms as hunger strike, riot and escape have been revealed; an attempt has been made to reconstruct the prisoners' environment, and to analyze the life of prisoners from Volyn and Galicia in the prisons of other Polish regions; the activity of the social and political organizations has been tracked in terms of supporting the prisoners in Volyn and Galicia and their rights protection.

The establishing and settling of the Polish penitentiary system in Volyn and Galicia lasted during 1918–1923. Among the regional features of this process we can single out

the complicated military political situation, namely the events of the Polish-Ukrainian and Polish-Bolshevik conflicts, complicated solution of the “Ukrainian question” on the international arena, national and religious politics of the Polish governments, which caused gradual elimination of the non-Polish personnel from the penitentiary system; complicated (re)evacuation processes and the problems concerning the prisoners exchange, etc.

On the territory of Volyn and Galicia, there were penitentiary institutions of different types and classes, which were preliminary of the criminal investigative character. Volyn prisons due to another penitentiary system model had a smaller number of prisoners compared to the Galicia institutions. Most of the prisons in Galicia had a specific architectural feature of being localized together with the court facilities in the same building complex according to the Austrian law tradition. The vast majority of Volyn and Galicia prisons’ personnel were Polish Roman Catholics. These people usually had military or law enforcement background. Many of them continued the service they started in the penitentiary system of Austrian-Hungarian (rarely Russian) Empire.

Everyday life of the prisoners was regulated and norm-based. The prisoners often complained about low-quality food and malnourishment. During their imprisonment, very often they suffered from different illnesses, and sought medical care. Integral element of the prisoner’s everyday routine was labor. The prisoners could participate in different kinds of labor in the prison and outside. For some, their imprisonment provided an opportunity to acquire literacy, get basic education, or enhance their religiousness. Staying in the penitentiary institutions, the prisoners often violated the prison regime. Riots, hunger strikes, and escapes were the most radical manifestations of it. The prisoners created their own closed groups – “communes” (“communities”). These formations had strict hierarchy and regulated rules of conduct. The leaders of these groups were entitled to represent their cellmates when interacting with the prison authorities. Political prisoners also created their internal groups and tried not to abandon their political activity even behind the prison walls. People, who were from Volyn and Galicia, could also be kept in prisons outside of their region. Mainly it was because the crime was committed and investigated in another voivodeship, the institution was chosen by the court order or because the local institutions were overcrowded.

Social and political sectors played an important role providing financial and legal support to the prisoners. For example, the subsidiaries of the Patronat organization provided moral and financial support to those who stayed in the penitentiary institutions for various reasons as well to their relatives. Left-wing radical prisoners were supported by the International Red Aid, Committee of Political Prisoners Support in the Eastern Galicia (Local Committee of Revolution Support in the Eastern Galicia), etc.

In the second half of the ‘20s in the region that was researched we can track the activity of the Interparty Secretariat for the Amnesty of Political Prisoners. The efficient legal and financial support to prisoners was provided by a number of social and political organizations such as Human and Civil Rights Protection League, Ukrainian Political Prisoners Support Committee (Ukrainian Charity Committee), as well as by a lot politicians, lawyers, social activists, and private individuals.

Key words: Volyn, Galicia, Poland, penitentiary system, prison, prisoner, establishing, development.

Підписано до друку 12.01.2023 р. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк на різнографі. Обсяг 1,9 ум. друк. арк. 1,9 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 173.
Друк – Вежа-Друк (43025, м. Луцьк, вул. Шопена, 12)
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.